

ימי ספירת העומר מתוך המקורות

ימי ספירת העומר - בין פסח לעצרת.

ימי הספירה אמורים היו להיות ימי שמחה בשל שמחת הקציר - חמישים הימים שבין פסח לשבועות הם ימי קציר, פסח הוא תחילת קציר השעורים, ושבועות קציר החיטים, וימי קציר ימי שמחה הם לחקלאים, מלבד המצוות שיש בדבר¹.

הרמב"ן אף מפליג בחשיבותם וכותב שימי הספירה הם כחול המועד (רמב"ן, ויקרא כג, לו):

"וצוה בחג המצות שבעה ימים בקדושה לפנייהם ולאחריהם, כי כולם קדושים ובתוכם יי' (ע"פ במדבר טז, ג); ומנה ממנו תשע וארבעים יום, והשבועות כימי עולם, וקדש יום' שמיני כשמיני של חג - והימים הספורים בנתיים - כחולו של מועד בין הראשון והשמיני בחג - והוא יום מתן תורה, שהראם בו את אשו הגדולה ודבריו שמעו מתוך האש (ראה דברים ד, לו). ולכך יקראו חכמים בכל מקום חג שבועות 'עצרת', כי הוא כיום שמיני של חג שקראו הכתוב כן."

לעומת זאת ההלכה הידועה היא שימי הספירה בהם או בחלקם נוהגים מנהגי אבלות ואינם זמן לשמחה, מה המקור למנהגים אלו?

סיפור מיתת תלמידי רבי עקיבא

להלן אעסוק במקורות לסיפור המופיעים בחז"ל כלשונו²:

בתלמוד מסכת יבמות (ס"ב ע"ב) כתוב:

"...דתניא רבי יהושע אומר: נשא אדם אשה בילדותו ישא אשה בזקנותו היו לו בנים בילדותו יהיו לו בנים בזקנותו שנא' (קהלת יא, ו): 'בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח זרעך פי אינך יודע אי זה יקשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים'."

רבי עקיבא אומר למד (נ"א אם למד) תורה בילדותו ילמוד תורה בזקנותו היו לו תלמידים בילדותו יהיו לו תלמידים בזקנותו שנא' 'בבקר זרע את זרעך' וגו'.

אמרו: שנים עשר אלף זוגים (נ"א זוגות) תלמידים היו לו לרבי עקיבא מגבת עד אנטיפרס³, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה והיה העולם שמם עד שבא ר"ע אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם: רבי מאיר ור' יהודה ור' יוסי ורבי שמעון ורבי אלעזר בן שמוע, והם הם

¹ וראו במדרש ויקרא רבה (פרשה כח ב) התייחסות לזמן שבין פסח לעצרת: "שבועות חקות קציר ישמר לנו' (ירמיהו ה', כד) - ישמור לנו מן השרב, ישמור לנו מן טללים רעים, ואילו הן שבע שבתות שבין פסח לעצרת."

² הבבלי ע"פ הנוסח המקובל מלבד שינויים שציינתי. שאר המקורות ע"פ נוסח מפעל המילון ההיסטורי, מלבד במדרש תנחומא, כמו כן תיקנתי בנוסח במדרש קהלת רבא מ-ב' אלפים ל-שנים עשר אלף' כנוסח הדפוס, ייתכן גם ונפלה טעות בהעתקתם של מפעל המילון.

³ הביטוי "מגבת עד אנטיפרס" או בחלק נוסחאות "אנטיפרס", המצוי בתלמודים ובמדרשים, מציין בספרי חז"ל את גבולות ארץ יהודה מדרום לצפון, על מקומם המדויק ראה: פנחס נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, הוצאת צ'צ'יק, ת"א, תשל"ב, חלק א', ע' 308-309.

העמידו תורה אותה שעה תנא כולם מתו מפסח ועד עצרת אמר רב חמא בר אבא ואיתימא ר' חייא בר אבין (נ"א אמר רב חייא בר אבין ואיתימא רב אידי בר אבין) כולם מתו מיתה רעה (נ"א גדולה) מאי היא א"ר נחמן (נ"א נוסף: בר יצחק) אסכרה⁴.

במדרש בראשית רבא (פרשה סא) הובא:

"רבי ישמעאל ורבי עקיבה, רבי ישמעאל אומר: אם למדתה תורה בנערותך למד תורה בזקנותך, שאין אתה יודע איזה מהם מתקיימת לך: "הָזָה אִוְּזָה וְאִם שְׁנֵיהֶם פְּאָחַד טוֹבִים" (קהלת יא, ו) רבי עקיבה אומר: אם היו לו תלמידים בנערותך, העמד לך תלמידים בזקנותך, שאין אתה יודע אילו מהן מתקיימין לך: "הָזָה אִוְּזָה וְאִם שְׁנֵיהֶם פְּאָחַד טוֹבִים" (קהלת יא, ו).

שנים עשר אלפים זוגות תלמידים היו לרבי עקיבה מגבות עד אנטיפרס, וכולהם בפרק אחד מתו. למה? שהיתה עיניהם צרה אילו באילו. ובסוף העמיד שבעה: רבי מאיר ורבי יודה ורבי שמעון ורבי לעזר בן שמוע, ורבי יוחנן הסנדלר ור' ליעזר בן יעקב. [ואית דאמרינן: רבי יודה ורבי נחמיה ורבי מאיר ורבי יוסי ורבי שמעון בן יוחי ורבי חנינה בן חכינאי, ורבי יוחנן הסנדלר.]

אמר להם: בני! הראשונים לא מתו אלא שעניניהם צרה אלו באלו. אלא תנו דעתכם שלא תעשו כמעשיהם - עימדו ומלאו את כל ארץ ישראל תורה!⁵

הסיפור מופיע אף במדרש קהלת רבא, שם כאמור הפסוק (קהלת יא ו) אותו דורשים ר' עקיבא וחבריו (פרשה י"א פסוק ו):

"רבי ישמעאל ורבי עקיבא, רבי ישמעאל אומר: אם למדת תורה בנערותך למוד תורה בזקנותך, שאין אתה יודע איזה תורה מתקיימת לך, אם של נערותך אם של זקנותך, "וְאִם שְׁנֵיהֶם פְּאָחַד טוֹבִים" (קהלת יא, ו).

רבי עקיבא אומר: [אם היו לו תלמידים בנערותך, העמד לך תלמידים בזקנותך, שאין אתה יודע אילו מהן מתקיימין לך: "הָזָה אִוְּזָה וְאִם שְׁנֵיהֶם פְּאָחַד טוֹבִים" (קהלת יא, ו).]⁶

שנים עשר אלפים תלמידים היו [לו] מגבתון עד אנטיפטרס, וכולן מתו בחייו בין פסח לעצרת. ובסוף העמיד לו שבעה, ואלו הן: רבי יהודה ורבי נחמיה ורבי מאיר ורבי יוסי ורבי שמעון בן יוחי ורבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי, ורבי יוחנן הסנדלר. (כעין ה"אית דאמרינן" במדרש רבא).

אמר להם: בני! הראשונים לא מתו אלא מפני שהיתה עיניהם צרה בתורה זה לזה. ואתם אל תהיו כמותם. מיד עמדו ומלאו כל ארץ ישראל תורה!

במדרש תנחומא (פרשת חיי שרה) עולה לכאורה גירסה שונה על סיפור תלמידיו של רבי עקיבא:

⁴ מחלה זו מוזכרת גם כמגיעה לאדם על לשון הרע: "תנו רבנן: אסכרה באה לעולם על המעשר. רבי אליעזר ברבי יוסי אומר: על לשון הרע" (שבת ל"ג).

⁵ באבות דרבי נתן (ב' פ"ד) ובמדרש הגדול, (חיי שרה) גם כן מופיעה אמרתו זו של רבי עקיבא, אך ללא הסיפור על מות תלמידיו.

⁶ סוגריים אלו הושלמו על פי מדרש רבא, וכנראה מדובר בהשמטה קדומה מחמת הדומות, בדפוסים המצויים בשל ההשמטה, תיקנו את סיפור מות התלמידים מגוף שלישי לגוף ראשון כאילו ר' עקיבא בעצמו מספרם.

”רבי עקיבא אומר: ”בבקר זרע את זרעך” (קהלת יא.ו), אם העמדת תלמידים בנערותך, אל תחדל לך מלהעמיד בזקנותך.

מעשה ברבי עקיבא שהיו לו שלש מאות תלמידים בנערותו ומתו כולם, ואילולי שהעמיד שבעה תלמידים בזקנותו, לא היה תלמיד שיהא קורא על שמו.”

עדות במדרש על פטירת אחד מתלמידי רבי עקיבא בין פסח לעצרת.

במדרש ספרי במדבר פסקה קמח (הבאתי ע”פ נוסח מפעל המילון ההיסטורי), וכן בתלמוד בבלי מנחות סח ע”ב. מסופר מעשה אודות פטירת אחד מתלמידי רבי עקיבא שכיוון ששמח מכך שהשיב על דברי רבי טרפון, אמר לו רבי עקיבא בלשון חריפה ”תמיה אני עליך אם תאריך ימים בעולם!” רבי יהודה בר אלעאי מעיד כי הדבר אירע בפסח (ולגירסת הבבלי ”בפרס הפסח” לפי רש”י שם: ארבע עשרה יום קודם הפסח) כשבא רבי יהודה בר אלעאי לבית המדרש בעצרת נודע לו שאותו תלמיד מת. כלומר יש כאן עדות על פטירת אחד מתלמידי רבי עקיבא בין פסח לעצרת, לכאורה ממעשה שיכול להיכלל תחת ההגדרה ”שלא נהגו בתורה כבוד זה לזה”.

להלך נוסח המדרש:

”מנחה חדשה לה’ - שתהי חדשה לכל המנחות, שלא תקדמנה מנחה אחרת. מיכן אמ’, אין מביאין מנחות וביכורין ומנחת בהמה קודם לעומר, ואם הביא פסול. קודם לשתי הלחם לא יביא, ואם הביא כשר” (משנה מנחות יו). מה הפריש בין עומר לשתי הלחם? הקודם לעומר אסור לגבוה (ומותר) [אסור] להדיוט, לפיכך אם קרבו לא יעלו. הקודם לשתי הלחם אסור לגבוה ומותר להדיוט, לפיכך אם קרבו יעלו. ר’ טרפון אומר: הואיל והעומר ושתי הלחם מתירות, אם למדתי למנחות הבאות קודם [לעומר שהם פסולות, אף מנחות הבאות קודם] לשתי הלחם יהו פסולות! אמר לו רבי יהודה בן נחמיה, לא, אם אמרת במנחות הבאות קודם [לעומר, שלא כשרו לא לגבוה ולא להדיוט; תאמר] לשתי הלחם, שהן פסולות שאע”פ שלא כשרו לגבוה הוכשרו להדיוט! ניסתכל בו ר’ עקיבא וצהבו פניו. אמר לו: יהודה בן נחמיה, צהבו פניך שהשבתה את הזקן? תמיה אני עליך אם תאריך ימים בעולם! אמר ר’ יהודה בר’ אלעאי, בפסח היה הדבר, וכשבאתי לעצרת אמרתי לו, היכן יהודה בן נחמיה? אמר לי, הלך לו”

לסיכום:

לרבי עקיבא היו תלמידים בימיו הראשונים שמתו; מספרם שנוי במחלוקת, לפי הבבלי ומדרש בראשית רבא, היו לו 12,000 זוגות תלמידים, כלומר 24,000 תלמידים. לפי מדרש קהלת רבא מדובר ב12,000 תלמידים, כמחצית מהמספר המופיע בבבלי ובברשית רבא. ואילו לפי מדרש תנחומא מדובר ב300 תלמידים בלבד. יש להוסיף כי בנדרים נע”א שם מסופר על בואו של רבי עקיבא לביתו לאחר עשרים וארבע שנים של לימוד תורה המספר כפול: ”אתא בעשרין וארבעה אלפין זוגי תלמידי”, כלומר המדובר הוא בארבעים ושמונה אלף תלמידים.

סיבת פטירתם מנוסחת בצורות שונות, בבבלי: "מפני שלא נהגו כבוד זה לזה"; בבראשית רבא: "שהיתה עיניהם צרה אילו באילו" (ישנו בבראשית רבא בחלק נוסחאות: "שהיתה עיניהם צרה בתורה אילו באילו" (אך בסיפא בלבד)); ואילו בקהלת רבא הנוסח הוא: "שהיתה עיניהם צרה בתורה זה לזה".

בבבלי ובמדרש רבא לא מופיע זמן פטירתם אלא העובדה ש"מתו בפרק אחד" כלומר בתקופה אחת, זמן פטירתם מופיע בבבלי בשם ברייתא אחרת: "מפסח ועד עצרת" ובקהלת רבא: "בין פסח לעצרת"⁷. וכמו כן ייתכן ויש לנו עדות על פטירת אחד מהם בין פסח לעצרת.

יש לציין הסיפור מופיע במקורות כבדרך אגב ולא לשם קביעת הלכה⁸.

מנהגי האבל על מות תלמידי רבי עקיבא.

בתלמוד ובמדרש אין כתוב כי יש להתאבל או לנהוג איזה מנהגי אבלות בגלל פטירתם, ואף לא מזכיר בתלמוד שום מנהג אבלות הנוהג בימי ספירת העומר, וראה הערה⁹.

עתה אסקור על פי סדר הדורות את המקורות למנהגי האבלות בימים אלו, קודם אציין כי בספרי ההלכה הידועים של גאוני בבלי: ספר השאלות, הלכות פסוקות והלכות גדולות - אין כל אזכור לאיסורים או למנהגי אבלות הנוהגים בימי הספירה.

⁷ הזמן בין פסח לעצרת משמש כזמן בו נידונים הרשעים בגהינם, אך לא לשיטת רבי עקיבא: "אף הוא (רבי עקיבא) היה אומר חמישה דברים של שנים עשר חודש: משפט דור המבול שנים עשר חודש. משפט איוב שנים עשר חודש. משפט המצרים שנים עשר חודש. משפט גוג ומגוג לעתיד לבוא שנים עשר חודש. משפט רשעים בגיהנום שנים עשר חודש שנאמר (ישעיהו ט"ו כז) "והיה מדי חודש בחודשו". רבי יוחנן בן נורי אומר: מן הפסח ועד העצרת שנאמר (שם) "ומדי שבת בשבתו". (עדויות פ"ב מ"י; וכך במקביל בסדר עולם פרק ג.)

⁸ ביבמות הנושא הוא מצוות פרו ורבו. במשנה נאמר (דף ס"א ע"ב), לא יבטל אדם מפריה ורביה אלא אם כן יש לו בנים. ב"ש אומרים שני זכרים וב"ה אומרים זכר ונקבה שנאמר "זכר ונקבה בראם". על כך אומרת הגמרא (דף ס"ב ע"ב) "מתניתין דלא כרבי יהושע, דתניא רבי יהושע אומר נשא אדם אשה בילדותו ישא אשה בזנותו. היו לו בנים בילדותו יהיו לו בנים בזנותו שנאמר "בבוקר זרע ולערב על תנח ירך" (קהלת י"א ו)... בעקבות דרשתו זו של רבי יהושע מובאת גם דרשתו של ר"ע על אותו פסוק. בתוך דרשתו של ר"ע מובא הסיפור על תלמידיו, סיפור הבא ללמד מתוך נסיונו האישי של ר"ע כי ת"ח חייב להעמיד תלמידים לא רק בצעירותו אלא גם בזנותו. במדרש בראשית רבה הנושא העיקרי הוא אותו נושא שבמסכת יבמות - העמדת זרע גם בזנותו. הנושא מובא שם כי המדרש טוען, שאפשר ללמד על צדקתה של דרך זו מדרכו של אברהם, אבי האומה. לאחר מותה של שרה לקח אברהם, בזנותו, אשה ושמה קטורה והוליד ממנה שישה בנים (בראשית כ"ה). דבריו של ר"ע וסיפור מותם של תלמידיו, מובא גם שם כבדרך אגב. במדרש קהלת רבה מובאות הדרשות השונות על הפסוק "בבוקר זרע ולערב אל תנח ירך" (קהלת י"א ו) ללא כל ציון קשר לנושא מסוים באף לא אחת מהן.

⁹ אין אנו מוצאים בנושא הנדון כל פסיקה של הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש. עובדה זו אומרת דרשני. היות שהגאונים מסתמכים על המקור בתלמוד הבבלי ממסכת יבמות דף ס"ב ע"ב, אפשר היה לצפות שגם פוסקים אלה יישענו על אותו מקור ועל דברי הגאונים. אין זאת אלא שהם ראו בפסיקה זו בתלמוד דברי אגדה בלבד, ולא מקור המחייב מנהגי אבל (כאן יש לציין לתשובת הגאונים שתבוא להלן המציינת אף היא כי אין מדובר אלא במנהג, אולם טוענת שמנהגי האבל נוהגים עוד מאותם הימים).

בין חכמי אשכנז ישנם גם חכמים רבים שלא הזכירו את כל העניין של מנהגי האבלות: הראב"ן, הראב"ה (הזכיר רק שלא להקיד דם), האור זרוע, מהר"ם רוטנבורג ותלמידיו, המרדכי, הגהות מימוניות, התשב"ץ, ועוד. כמו כן אף בתוספות שלפנינו אין כל דיון על כך, מלבד בתוספות המובאים אצל ר"י אבן שועיב והרדב"ז שיצוינו בהמשך.

גם בתשובותיהם של גאוני בבל הראשונים הנושא לא נידון כלל, ואף לא באיגרת רב שרירא גאון שם הוא מספר בפירוט את סיפור מותם של תלמידי רבי עקיבא, אם כי איננה הלכתית.

דיון מפורש במנהגי אבלות בימי הספירה מצוי בתשובה של גאון המובאת במספר מקורות בלי לנקוב בשם הגאון ואולם ר' ירוחם בן משולם (תולדות אדם וחוה, נתיב כב חלק ב), מוסר שהיא של רב האי גאון, וזה לשון התשובה:

"וששאלתם למה אין מקדשין ואין כונסין בין פסח לעצרת, אם מחמת איסור או לא? הווי יודעין שלא משום אסור הוא, אלא משום מנהג אבלות, שכן אמרו חכמים: "שנים עשר אלפים זוגים תלמידים היו לו לר' עקיבא וכולן מתו בין פסח לעצרת על שלא נהגו [כבוד] זה בזה ותני עלה וכלם מתו מיתה משונה באסכרה ומאותה שעה ואילך נהגו ראשונים בימים אלו שלא לכנס בהן ומי שקפץ וכנס אין אנו קונסין אותו לא עונש ולא מלקות אבל אם בא לשאול לכתחלה אין מורין לו לכנס ולענין קידושין מי שרצה לקדש בין פסח לעצרת מקדש לפי שאין עיקר שמחה אלא בחופה".¹⁰

יש לשים לב לכך שהלשון "ומאותה שעה ואילך נהגו ראשונים בימים אלו" קצת כפולה ולא ברורה דיה, אם המנהג הוא "מאותה שעה" למה נכתב "נהגו ראשונים" כשהמדובר הוא במנהג כללי שהחל מאז אצל כל העם, עוד תמוה על מי מסתמך הגאון בייחסו את המנהג הנ"ל למנהג קדום עוד מזמן התנאים כשאנו נזכר באף מקור מחז"ל ויתירה מזו איך שלושת עמודי ההוראה (רי"ף רמב"ם רא"ש) התעלמו ממנהג כה קדום בספריהם, לפי הרמב"ם אף יש לכופף את כולם לנהוג במנהגות שנהגו קודם חתימת התלמוד (הקדמה למשנ"ת).

מסתבר שדבריו של הגאון אינם מוסבים על ימי חג הפסח, שהרי אין לנהוג בהם מנהגי אבלות, אך בימי החג אסור ממילא להינשא.

הרי"ף גיאת כותב (מאה שערים עמ' קט)¹¹:

"ומנהג בכל ישראל שלא לישא בין פסח לעצרת, ומשום אבלות הוא, ולא משום איסור הוא, שכן אמרו חכמים "שנים עשר אלף זוגות תלמידים היו לו לר' עקיבא וכולן מתו בין פסח לעצרת שלא נהגו כבוד זה בזה וכולן מתו באסכרה" ומאותה שעה ואילך נהגו להתאבל עליהן שלא לישא אשה בימים הללו ודוקא נשואין שעקר שמחה בחופה ובכניסה אבל לארס ולקדש לא ונשואין נמי מי שקפץ וכנס אין עונשין אותו אבל אם בא לשאול לכתחלה מורין לו שלא לעשות ושלא לסתור מנהג ישראל וכן הורו הגאונים."

¹⁰ שערי תשובה סי' רע"ח. התשובה יוחסה בטעות לר' נרטנאי גאון אך אינה לו כפי שכתוב בתשובות ר' נרטנאי גאון עמ' 48 הערה 90. (התשובה מופיע בעוד מקורות ובשינויים קלים).

¹¹ ר' יצחק בר יהודה אבן גיאת, לוסנה שבדרום ספרד ד'תשצ"ח - ד'תתמ"ט בקירוב, ספריו מהווים במקרים רבים מקור לתשובות הגאונים.

ניתן לסכם כי ר' יצחק העתיק את תשובת הגאונים על איסור נישואין בלשונה, אלא שהוסיף בראשית דבריו "ומנהג בכל ישראל שלא לישא בין פסח לעצרת", וזו לשון החלטית יותר מלשונו של הגאון. בזה מסתכם דיונו של ר' יצחק אבן גיא בנשוא זה, והוא לא הוסיף דבר בעניין.

מנהג נוסף אנו מוצאים בתשובות רב האי גאון (לכאורה, יש המפקפקים בדבר)¹²:

"מה שנהגו שלא לעשות מלאכה מפסח עד עצרת, משקיעת החמה עד שחרית, משום תלמידי רבי עקיבא, שכולם מתו משקיעת החמה ונקברו אחר שקיעת החמה, והיו העם בטלים ממלאכה. ועוד דכתיב "שֶׁבַע שָׁבָתוֹת תְּמִימֹת תִּהְיֶינָה" (ויקרא כג, טז), מלשון שבות, ושמיטה דכתיב "שֶׁבַע שָׁבָתוֹת שָׁנִים" (ויקרא כה, ח). מה שנת השמיטה אסורה במלאכת קרקע, אף זמן ספירת העומר, דהיינו אחר שקיעת החמה שובתין ממלאכה¹³."

בספרי הגאונים וחלק ראשונים, מצאנו שצינו את האבל במנהג אחד בלבד, וברב האי גאון (?) נוסף עוד מנהג שאין ברור האם הוא מנהג אבלות; המנהגים הם: א' שלא לכנוס אשה. ב' נהגו הכל הנשים להימנע מעשיית מלאכה משקיעת החמה.

תספורת

מאוחר יותר אנו מוצאים גם מנהג שלא להסתפר:

ר' אהרון הכהן מלוניל¹⁴ בספרו אורחות חיים (חלק ב' הלכות קידושין סי כ"א) כותב:

"ומנהג שלא לכנוס מפסח ועד עצרת, וגם לא מסתפרין מפני אבלות י"ב אלף זוגין תלמידים שהיו לו לר' עקיבא ומתו כולן מפסח ועד עצרת וגו'".

אף ר' אהרון הכהן מביא את המנהג כדרך הגאונים, "מפסח ועד עצרת". מנהג זה שלא להסתפר אינו מוזכר בגאונים וברי"ץ גיא אצל מעשה הגאונים, ואף לא היה נפוץ בכל המקומות כמו שכותב השיבלי הלכט¹⁵ בשם "יש מקומות": "ויש מקומות שנהגו שלא להסתפר לאחר הפסח עד ל"ג בעומר".

הטור על סמך המקורות הנ"ל ואחרים ניסח את מנהגי האבלות כך:

"נוהגין בכל המקומות שלא לישא אשה בין פסח לעצרת. והטעם שלא להרבות בשמחה שבאותו זמן מתו תלמידי רבי עקיבא. וכתב הר"י גיא: "דוקא נישואין שהוא עיקר שמחה, אבל לארס

¹² יש לציין כי שמחה עמנואל במאמרו "מנהגי אבלות בימי ספירת העומר" (נטועים כ, תשע"ז) טוען כי ייחוס זה בטעות הוא, וכי מדובר במקור מחכמי אשכנז, ראו שם במאמרו עמ' 105 שדך באריכות ומביא את כל המקורות והניסוחים בדבר, ומפני שהוא סיכם את הדבר על בוריו והן מפני חוסר הזמן והגליון לא אתעכב על מנהג זה. המקור כאן מצוטט ע"פ אוצר הגאונים יבמות, התשובות, שכ"ח. וראה טו"ר סימן תצ"ג, (מובא להלן).

¹³ ההיקש בין שנת השמיטה לספירת העומר לעניין איסור מלאכה, לכאורה תמוה, ואף אין אין לו זכר בדברי חז"ל, והתקשו בו אחרונים. ראה, דרישה, אורח חיים סימן תצג ס"ק ג. עוד יש לציין שלפי חלק מקורות רק הנשים נהגו שלא לעשות מלאכה, ראה במאמרו של עמנואל לעיל.

¹⁴ רבי אהרון בן יעקב הכהן הוא ראשון מפרובנס, שפעל בסוף המאה ה-13 ובתחילת המאה ה-14 למנינם, מחבר הספר ארחות חיים.

¹⁵ ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, איטליה ד'תתק"ע - ה'מ בקירוב.

ולקדש שפיר דמי. ונישואין נמי, מי שקפץ וכנס אין עונשין אותו. אבל אם בא לעשות בתחילה¹⁶, אין מורין לו לעשות כך. וכזה הורו הגאונים.

ויש מקומות שנהגו שלא להסתפר, ויש מסתפרים מל"ג בעומר ואילך שאומרים שאז פסקו מלמות.

מצאתי כתוב: "מנהג שלא לעשות מלאכה מפסח ועד עצרת, משקיעת החמה עד שחרית, משום תלמידי רבי עקיבא שמתו סמוך לשקיעת החמה ונקברו אחר שקיעת החמה והיה העם בטלין ממלאכה, על כן גזרו שלא לעשות שמחה בינתיים".

ונהגו הנשים שלא לעשות מלאכה משתשקע החמה.

ועוד שאנו סופרים העומר אחר שקיעת החמה, וכתוב שבע שבתות תמימות תהיינה מלשון שבות ולשון שמיטה שבע שבתות וכתוב וספרת לך שבע שבתות שנים מכאן שהספירה בבית דין, מה שנת השמיטה אסור במלאכה אף זמן ספירת העומר, דהיינו לאחר שקיעת החמה, אסור במלאכה".

הטור מצטט קודם את דברי הרי"ף גיאת, הוא נוקט בפשטות שמנהגי האבל הם עד עצרת ממש וכדברי הגאונים.

הוא עובר ומצטט מן המקורות שלעיל שיש מקומות שנוהגים אף שלא להסתפר, שם הוא מציין וכדעה משנית שרק חלק נהגו כך, הוא מוסיף כי בתוך אותם הנוהגים שלא להסתפר, יש המסתפרים מל"ג בעומר ואילך שאומרים שאז פסקו מלמות.

אין הוא מציין שיש הנוהגים לישא אשה מל"ג בעומר ואילך שאומרים שאז פסקו מלמות, ייתכן מפני שבכך כוונתו אף לשאר מנהגי האבלות, וכמו שכותב הבית יוסף:

"ודע דכשם שמותר להסתפר מל"ג ואילך כך מותר לישא אשה דכיון שפסקו אז מלמות למה יהא אסור לישא אשה וכן כתב ה"ר דוד אבודרהם, ורבינו שלא הזכיר אלא שמסתפרים נקט חדא מנייהו".

הטור ממשיך ומצטט מתוך תשובתו של רב האי גאון על המנהג להימנע מעשיית מלאכה, הוא אף מביא את הטעם הראשון שרוב האי מביא למנהג, אך קוטע את רצף הציטוט ומעיר: "ונהגו הנשים שלא לעשות מלאכה משתשקע החמה". ורק לאחר מכן הוא עובר ומצטט את הטעם השני.

אין בטור התייחסות לקיום מנהג אי עשיית המלאכה לאלו שנוהגים להתאבל רק עד ל"ג בעומר, האם הם חוששים לשני הטעמים וממשיכים עד עצרת באי עשיית מלאכה או לא; ייתכן מפני שהדבר לכאורה תלוי במנהג והטור הכיר רק את המנהג של הנשים שנהג

¹⁶ כנראה שיבוש של "כתחילה". במקורות חז"ל מכת"י ובגאונים, אנו מוצאים במקום הלשון "לכתחילה" הנפוצה את הלשון "כתחילה".

במקומו. ואפשר שזו הסיבה גם שאינו מציין על מנהגם של אלו שנהגו להסתפר מל"ג והילך לגבי נישואים משום שהוא אינו הכיר את מנהגם דיו.

ל"ג בעומר כיום שבו פסקו מלמות

מתשובות הגאונים והראשונים שהזכרנו, משמע שזמן האבלות על תלמידי רבי עקיבא, הוא מפסח עד שבועות, ולא עד ל"ג בעומר, אם כן מה הוא המקור לסיום ימי האבלות מאחרי ל"ג בעומר?

לראשונה אנו רואים התייחסות לל"ג בעומר כיום מיוחד הן אצל הראב"ה והן אצל המנהיג שפעלו בזמנים לא רחוקים. הראב"ה (ר' אליעזר בן יואל הלוי. 1140-1220 למניינם, בערך), אשר הוא כסבו הראב"ן לא מזכיר את כל העניין של מנהגי האבלות על מות תלמידי ר"ע, אלא רק מכיר בהם כימים מסוכנים שאין להקיז בהם דם. וכך כותב ראב"ה (סימן רעו, ח"א עמ' רסז במה' דבילצקי):

"וכן נהגו שאין מקיזין בין פסח לל"ג בעומר, מפני ששלטה מגפה בתלמידי רבי עקיבא. וכן בתמוז ואלול ושבט לא, וסימן זל"ט (ז- תמוז, ל- אלול, ט- שבט) וטעם ברור לא שמעתי."

זוהי בעצם העדות הראשונה לכך של"ג בעומר, הוא סיום מיתת תלמידי רבי עקיבא, אלא שאין כאן נימוק מדוע ראב"ה סובר כך בעוד שבבבלי נזכר שמיתת תלמידי רבי עקיבא, אירעה בין פסח לעצרת, וכמנהג הגאונים קודם לכן.

ר' אברהם בן נתן הירחי¹⁷ כותב (ספר המנהיג, הלכות אירוסין ונישואין, ס' ק"ז):

"ואין מנהג לכנוס בין פסח לעצרת, ולא מפני שיש איסור בדבר אלא למנהג אבלות על מה שאירע שבאותו פרק מתו י"ב אלף זוגות תלמידים לר' עקיבא על שלא נהגו כבוד זה לזה, אבל מקדשין שאין שמחה אלא בחופה ונישואין, ומי שכנס אין בו שום איסור בעולם, ואך מנהג בצרפת ופרובינצא לכנוס מל"ג בעומר ואילך, ושמעתי בשם ר' זרחיה הלוי ז"ל¹⁸ מגירונדא שמצא כתוב בספר ישן הבא מספרד שמתו מפסח ועד פרום העצרת ומאי פורסא פלגא כדתנן שואלים בהלכות פסח קודם לפסח ל' יום ופלגא ט"ו יום וט"ו יום קודם העצרת זהו ל"ג בעומר."

היוצא מדבריו: מנהג בצרפת ופרובינצא לכנוס מל"ג בעומר ואילך ואע"פ שבתלמוד שלנו כתוב שתלמידי רבי עקיבא מתו עד עצרת, הוא מביא שמועה בשם ר' זרחיה הלוי ז"ל מגירונדא לתת סמך לאותו מנהג ממה שמצא ר' זרחיה כתוב בספר ישן מספרד שמתו מפסח ועד פרום העצרת, ופרוס פרושו חצי משלשים.

¹⁷ רבי אברהם בן נתן (1155 לערך - 1215) מחבר ספר המנהיג. שנודע גם בכינוי ראב"ן הירחי, נולד בלונדל שבפרובנס, ומכאן קיבל את כינויו (לונדל בצרפתית = ירח). נדד בכמה מקומות ונשתקע בטולדו עד סוף ימיו, שם נתמנה לחבר בית הדין יחד עם ר' מאיר אבן מיגאש (נכדו של ר' יוסף אבן מיגאש) ור' מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה).

¹⁸ רבי זרחיה הלוי מגירונדא (ספרד - צרפת ד'תתע"ו - ד'תתקמ"ו בקירוב), מן הראשונים, למדן, פרשן, פוסק ומשורר, מחשובי חכמי פרובנס במאה ה-12 למנינם. מחבר "ספר המאור" - ספר השגות על הרי"ף.

לכאורה דחיית נוסח התלמוד שלפנינו ושאף היה לפני הראשונים, תמוהה, אף משום שהיא גם נוסחת הגאונים, ועוד יותר מתמיה שמי שסומך על גירסה זאת הוא הרז"ה ובניגוד לדרכו בדרך כלל, בה הוא מרבה לצטט את נוסחאות הגאונים, ועל אף שהכיר את המסורות הצרפתיות-האשכנזיות מזה ואת המסורות הספרדיות מזה, החשיב הרבה את נוסחאות הגאונים, והוא משתמש בהם תדיר. למשל: "הכי גרסינן וכך נמצא בגרסת הגאונים ז"ל"¹⁹; או: "והספרים שכתוב בהם... טעות היא ולא נמצא כן בספרי הגאונים"²⁰. או בלשון חריפה: "ונשאלה שאלה מלפני רבינו האי ז"ל... אלו דברי הגאון ז"ל ואתה למד מהם שזה שהגיהו חכמי הארץ הזאת במקצת הספרים... טעות הוא ומשום דקשיא להו... שבשו הספרים והגיהו... וה' הטוב יכפר בעדם"²¹. לעתים התפתחו דיונים בינו לבין משיגי לגבי הערכת הנוסח, וחלק מן ההוכחה של ר' זרחיה או מן הביקורת של מבקריו קשורה לנוסחאות הגאונים²².

אם כן תמוה לכאורה שרז"ה במקרה שלנו, לא יסמוך על נוסחת הגאונים ואף לא יזכירה, ובמיוחד שאין מדובר כאן בנוסח בתלמוד בלבד, אלא אף במנהג הנהוג בעקבות אותו הנוסח הלכה למעשה, שכן מתשובות הגאונים משמע שמנהגם היה להתאבל על מות תלמידי ר' עקיבה בכל הימים שבין פסח לעצרת: "וששאלתם למה אין מקדשין ואין כונסין בין פסח לעצרת"; רי"ץ גיא: "ומנהג בכל ישראל שלא לישא בין פסח לעצרת"; רב האי גאון: "מה שנהגו שלא לעשות מלאכה מפסח עד עצרת... משום תלמידי רבי עקיבא...".

בנוסף לכך יש להביא את מדרש קהלת רבא שהובא לעיל שאף בו הנוסח הוא: "וכלן מתו בחייו בין פסח לעצרת"²³.

אין לי אלא לומר כי נראה שאין ר' זרחיה קובע מסמרות בעניין, אלא רק בא להסביר את מנהגם של חכמי צרפת ופרובינצה להפסיק את האבלות מל"ג בעומר, והסברו נאמר בדיעבד בשביל מציאת טעם למנהג שלא ברור מקורו. וכפי שנראה בהמשך זהו לא המקור היחיד שניתן לייחודיות יום זה.

כמה דורות מאוחר יותר כותב המאירי (בית הבחירה ליבמות סב ע"ב):

"וקבלה ביד הגאונים ז"ל, שביום ל"ג בעומר פסקה המיתה, ומתוך כך נוהגים שלא להתענות בו, וכן נוהגים שלא לישא אשה מפסח עד אותו זמן".

¹⁹ בעל המאור לברכות ב ע"א.

²⁰ בעל המאור לשבת יג ע"ב (דף ו ע"א בדפי האלפס).

²¹ בעל המאור לשבת כד ע"א (דף יא ע"א בדפי האלפס). וראה גם מש"כ על נוסחו של רש"י, בעל המאור לשבת ג ע"ב (דף א ע"ב בדפי האלפס): "...וה"ר שלמה החליף שטה זו בפירושו ונראה שהוא גורס בחלוף, והג"י שכתבנו היא הנוכחונה וכן נמצא בספרי הגאונים ז"ל, והפ"י שפירשנו הוא הנכון".

²² ראה במקורות שלעיל, וראה רמב"ן מלחמות ה', מו"ק פרק ג (דף יד ע"ב בדפי האלפס).

²³ אולם ראה בית יוסף תצ"ג שכתב: "וכ"כ ג"כ הר"י ׳ שועיב וז"ל: שמעתי שיש במדרש שמתו מפסח עד פרום העצרת". משמע שלפני מאן דהו בזמן הראשונים היה במדרש נוסח "עד פרום עצרת" לכאורה אין הכרח שמדובר במדרש שנאבד אלא בנוסח אחר למדרש שלפנינו.

לכאורה יש בדבריו שני חידושים: הא' שהידיעה על כך שתלמידי ר' עקיבא פסקו מלמות בל"ג בעומר היא קבלה של הגאונים ז"ל. והב' שאין מדובר בפרשנות של "פרוס עצרת" אלא בקבלה.

על הידיעה הראשונה ניתן לומר שכונת המאירי היא לחכמים שקדמוהו ולא לגאונים בבבל²⁴. שהרי לא מצאנו לקבלה זו בגאונים שלפנינו אלא מצאנו להיפך. בנוסף לכאורה תופרך אותה הקבלה אם נגרום בתלמוד "מפסח ועד עצרת", חייב איפה שנוסח אחר הוא שיעמוד בבסיס אותה הקבלה ואם זהו הנוסח שמזכיר ר' זרחיה שוב לא נצטרך לקבלה מהגאונים בדבר אחרי שהדבר כתוב בתלמוד במפורש.

יש לשים לב כי בראבי"ה ובמנהיג ל"ג בעומר אינו מסמל יחודיות כיום בפני עצמו, מלבד העובדה שבו תמים ימי האבל, בעוד שבמאירי אנו מתחילים לראות התייחסות חגיגית לל"ג בעומר: "ומתוך כך נוהגים שלא להתענות בו", כלומר תענית אסורה ביום זה בשונה מיום רגיל, דברים דומים נמצאו בדברי ר' אברהם חילדיק (פעל בבוהמיה וזמנו המשוער אמצע המאה השלוש עשרה): "ואין רגילים לעשות שמחות ולא נישואין מר"ח אייר עד ל"ג בעומר, כי בל"ג בעומר נעצרה המגיפה שהייתה בתלמידי ר' עקיבא ועשו אותו היום יום טוב²⁵" כלומר לראשונה אנו רואים איזכור של היום במשמעות חגיגית ולא רק במשמעות של תום האבל. (העניין צוטט אף בספר האסופות²⁶)

חשבון ימי האבל

לעיל ראינו כי הידיעה שתלמידי ר' עקיבא פסקו למות בל"ג בעומר מתבססת על חשבון בצירוף הנוסח "פרוס עצרת".

אלא ש"פרוס עצרת", שלפי פרשנותם הוא 15 יום קודם לעצרת, מוביל דווקא לתאריך ל"ד בעומר ולא לל"ג, שכן בספירת העומר יש 49 ימים, אם נוריד 15 יום נגיע לל"ד ולא לל"ג.

ואמנם כך פוסק להלכה ר' יוסף קארו, שיש לנהוג מנהגי אבלות עד ל"ד לעומר, לשיטתו ל"ג לעומר עצמו כלול בתוך ימי האבל ואינו צריך להיות יום שמחה:

"ומה שכתב (הטור) "ויש מסתפרין מל"ג בעומר ואילך". כ"כ ה"ר דוד אבודרהם בשם אבן הירחי משמו של הר"ז"ה וכ"כ ג"כ הר"י ן' שועיב וז"ל: שמעתי שיש במדרש שמתו מפסח עד פרוס העצרת והוא ט"ו יום קודם העצרת כאמרם [עד] פרוס הפסח פרוס החג שהם חמשה עשר יום בניסן ובתשרי, וכשתסיר חמשה עשר יום מארבעים ותשעה יום נשארו שלשים וארבעה והנה הם שלשים ושלשה שלמים! ומגלחים ביום ל"ד בבוקר כי מקצת היום ככולו" עכ"ל. ובספר אדם

²⁴ מאז שנדפסו חלקים נוספים מדברי המאירי, נודע שלשונו מליצית ו'הגאונים' שבפיו אינם דווקא גאוני בכל, ראה מאמרו של עמנואל 'מנהגי אבלות' הערה 87.

²⁵ ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיק עמ' רלד (בתוך: ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר מהדורת שפיצר).

²⁶ מאורות הראשונים: אוצר בלום מכתבי יד רבותינו הראשונים בכל מקצועות התורה, מהד' שטרן תשס"ב. עמ' צז-צח.

[וחוזה] נתיב ה' הועתק כן וכל זה כתב הרשב"ץ בתשובה (תשב"ץ ח"א סי' קעח) וכתב: "ולפי זה כל יום ל"ג אסור ומקצת ל"ד ולפי דעת (הרמב"ם) מקצת לילה סגי כדאיתא בספר תורת האדם ויש להתיר ביום ל"ג אם הוא ערב שבת לכבוד השבת" עכ"ל. ודע דכשם שמותר להסתפר מל"ג ואילך כך מותר לישא אשה דכיון שפסקו אז מלמות למה יהא אסור לישא אשה וכן כתב ה"ר דוד אבודרהם ורבינו שלא הזכיר אלא שמסתפרים נקט חדא מנייהו".

כלומר הבית יוסף מצטט את ר"י אבן שועיב שדבריו השלמים יובאו להלך, המקשה על דעה זו המסבירה את סיבת סיום האבלות בל"ג בעומר ע"פ הגירסה "פרס עצרת", וטוען כי לפי החשבון עם "פרס עצרת הוא חמש עשרה יום הרי שאנו מגיעים לל"ד ולא לל"ג!

יש לציין שמרן לא רק שאימץ את דעתו של ר"י אבן שועיב²⁷, אלא אף חולק על הרמ"א והמקורות שהבאנו לעיל בנתון נוסף, בכך שאין ל"ד בעומר משמש בעיניו כיום שמחה. ועוד הוסיף כי יש להתאבל בתחילתו²⁹.

באשכנז כאמור גם מוזכר העניין של ל"ג בעומר אך אין איזכור לגירסה "פרוס עצרת" ולאותו חשבון, האם אף הם סברו כגירסה זו, והיא הוותה מקור עבורם אלא שהם לא כתבו לנו על כך? מתברר שיש עוד שיטה בדבר מלבד הגירסה בתלמוד או הקבלה מהגאונים, למהרי"ל יש חישוב אחר שדרכו מגיעים לל"ג בעומר, אף ללא גירסת "פרוס עצרת" (דיני הימים שבין פסח לשבועות, סעיף ז, עמ' קנו-קנז):

"אמר מהרי"י סגל: אע"ג דאיתא בגמרא דתלמידי ר"ע מתו מן פסח עד עצרת מכל מקום עושין ביום ל"ג בעומר שמחה, משום דמתו רק בימים שאומרים בהן תחינה וכל יום שאין אומרים תחינה לא מתו. השתא דל (=הפחת) מן המ"ט יום של הספירה ז' ימי החג וג' ימים דחל בהם ר"ח, שנים לאייר ואחד לסיון, ז' שבתות. פשו (נשאר) להו ל"ב. נמצא דלא מתו רק ל"ב ימים, כשכלו אותן ל"ב ימים שמתו עושין למחרתן שמחה לזכר"

המהרי"ל אומר שאע"פ שתלמידי ר' עקיבא מתו בכל התקופה מפסח עד עצרת, כפי הגירסה בתלמוד שלנו. אך הם מתו רק בימים שאומרים בהם תחנון, ואילו בימים שלא אומרים תחנון (ז' ימי פסח ז' שבתות וג' ימי ראש חודש = 17 יום) לא מתו. לפי חישובו יש ל"ב יום שאומרים תחנון בין פסח לעצרת (32=17-49). לכן אנו מקבצים את כל הל"ב יום בתחילת ימי הספירה, היינו מפסח עד ל"ב בעומר ובהם אנו מתאבלים וביום ל"ג אנו עושים קצת שמחה.

²⁷ יש לציין כי זהו המקום היחיד בו מזכיר הבית יוסף את חכם זה ככל הנראה מכך שדבריו הועתקו ברבינו ירוחם אך לא ע"י רבינו ירוחם אלא הדברים הובאו בעילום שם, ונכתב בסופם "עד כאן אינו מהספר".

²⁹ אין איזכור אצל חכמי אשכנז הראשונים שמביאים את ל"ג בעומר כתום ימי האבלות, לכך שבמקצת היום עדיין יש לנהוג אבלות.

לכאורה מדובר בחידוש גדול, החשבון אמנם כבר נזכר אצל התוספות הצרפתים שהובאו בדברי ר"י אבן שועיב לעיל³⁰, אלא שהמהרי"ל לראשונה מכח חשבון זה, מחדש שיש לנהוג את אותם ימי אבלות כמקובצים מפסח, דברי המהרי"ל מוקשים מכמה סיבות:

1. בז' ימי הפסח איננו מתאבלים כלל, ואף אין ראוי להתאבל בימי חג, ולומר שהם היו ראויים להיות ימי אבלות רק שבטלו מחמת החג לא ניתן שהרי תלמידי ר"ע לפי דבריו לא מתו בימים אלו שנאמר שבטל האבל מחמת החג, אז מה העניין לקבוע ימי אבל בימים שאינם ראויים לכך?
2. אנו מתאבלים בימים שלא מתו (כביכול בחול המועד, ראש חודש אייר וחלק מן השבתות) ושמחים ביום שכן מתו (ל"ג בעומר).
3. אין ז' שבתות, שהרי את שבעת ימי הפסח כבר לקחנו בחשבון, ואחד מימי הפסח הרי הוא שבת, (כאן יש לציין שתלמידי ר' עקיבא לא היו בחו"ל כך שאין להחשיב את יו"ט שני של גלויות, והמהרי"ל חיטאו שאף ע"פ שאמר "ז' ימי פסח, צריך לזכור שיום טוב הראשון של פסח אינו עולה מכלל ימי הספירה, וממילא אין להפחיתו מהם, ואם כן הרי שהחשיב את יום טוב שני אולם ביום אסרו חג אין אומרים תחנון ואם כן יש להוסיפו ויצא המניין שלם..).
4. למה לא מתחילים את ימי האבלות מיום טוב הראשון של פסח, (אם אכן היה כך ימי האבלות היו אמורים להסתיים בל"א בעומר ול"ב היה אמור להיות יום שמחה.) שהרי אין סופרים בו ספירת העומר, אך אין כל הבדל בינו ליום הראשון של חול המועד לגבי זה.
5. ב"ד אייר אין אומרים תחנון, בחודש ניסן כולו אין אומרים תחנון, ומתחילת ראש חודש סיון אין אומרים תחנון, (אלא שטענה זאת ניתן לדחות בכך שרוב הימים בהם אין אומרים תחנון הם מנהג מאוחר שלא נזכר בקדמונים).
6. תלמידי ר"ע מתו לפני קביעת הלוח, אם כן מניין לנו שבאותה שנה היו ג' ימי ראש חודש, שמא היו ב' או ד', (אלא שטענה זו קשה אף על אלו שמחשבים שפרוס עצרת הוא ל"ג וממילא אז פסקו מלמות, אם היו ב' ד' ימי ראש חודש באותה שנה שמתו תלמידי ר' עקיבא הרי שהחשבון לא נכון).

לשאלה שתיים, מצטרפים עוד שני חכמים שאף הם שאלו אותה, ואם נדייק הם לא בדיוק מצטרפים, אלא מכח אותו חשבון של המהרי"ל טוענים את ההיפך ושוללים את המנהג לסיים את ימי האבלות בל"ג בעומר.

בספר אורחות חיים לרבי אהרון הכהן כתב (ח"ב, הלכות קידושין סעיף כא): "ואלו האנשים שלא דקדקו אלא עד ל"ג לעומר טועין הן, כי מפסח ועד עצרת היה המקרה, ומה שנזכר ל"ג

³⁰ שם להיפך מכוח חשבון זה טוענים לדחות את המנהג של"ג בעומר הוא סיום ימי האבלות, וטוענים כי כל העניין של ל"ג בעומר, הכוונה לל"ב יום שבהם מתו, ושמספר זה גרם לבלבול כאילו בל"ג בעומר מפסיקים ימי האבלות. כך עולה מרוח הדברים, עיין להלן בדברי ר"י אבן שועיב.

בעומר אין זה כי אם מפני שאין מפסח ועד עצרת כי אם ל"ג ימים, לבד שבתות וח' ימי הפסח וג' ימים של ראש חודש.

כלומר ר' אהרון בשונה מהמהרי"ל אינו מוכן לקבל את העובדה שלוקחים שלושים ושניים יום ומקבצים אותם יחד וכביכול מתאבלים עליהם שלא בזמנם, הוא לא מתעמת עם דעה זו ישירות מאחר ולא והוא לא הכיר אף דעה שטענה זאת מפורש, הוא בא להסביר טעות שהשתרשה. במהדורה בתרא נתוודע ר' אהרון לדברי רבי זרחיה לעיל, והוסיף על דבריו הראשונים שעתב "והר"ז ז"ל תירץ ואמר כי מצא בספרים ישנים מפסח ועד פרס החג, ופרס פי"ט יום כדאמרינן.³¹ ...

בדומה לכך כותב ר' יהושע אבן שועיב (דרשות ר"י אבן שועיב עמ' רכא-רכב): "ובתוספות פי"ג כי מה שאמר ל"ג אינו כמו שנוהגין, אלא ל"ג יום כשתסיר שבעת ימי הפסח ושבעה שבתות ושני ימי ראש חדש שהן ששה עשר יום שאין אבלות נוהג בהם, נשארו מן הארבעים ותשעה ימים ל"ג, וזהו מאמרם ל"ג יום לעומר." אף רבי יהושע כקודמו ממשיך ואומר: "שמעתי שיש במדרש עד פרס העצרת, והוא חמשה עשר יום [קודם] העצרת, באמרם פרס הפסח פרס החג שהם חמשה עשר יום בניסן ובתשרי, וכשתסיר חמשה עשר יום מארבעים ותשעה יום נשארו שלשים וארבעה, והנה הם שלשים ושלשה שלמים ומגלחין ביום שלשים וארבעה בבקר כי מקצת היום ככולו." ע"כ. יתכן ואף המקור בשם המדרש לקוח מתוספות, ואם כן יש כאן מקור המתקיים גם כן על הגירסא "פרס עצרת", אך בשם מדרש (אין כאן ציטוט מהמדרש מכלי ראשון, וכנראה שהוא לא עמד לפניו).

על דברי המהרי"ל יש להקשות עוד, כי אם כדבריו, הרי שאין ל"ג בעומר יום מיוחד, כי כל הסיבה לכך שאין להתענות בל"ג בעומר או שיש לעשות אותו יום טוב שייכים רק אם ביום זה פסקה המגפה, אך אם המגפה בפועל המשיכה הלאה, אלא שכיום מסתיים האבל עליהם (הרי זה ברור שאין עניין לשמוח בסיום ישיבת 'שבעה' על אדם), ואם כן מה טעם שכתב (שם) מכל מקום עושין ביום ל"ג בעומר שמחה?

בפועל חשבוננו של המהרי"ל הובא בחיבור ביאור הלכה (סימן תצג) כמקור לאחד מהמנהגים, אלא שהוא שופץ והובא בצורה מעט שונה, וכמקור למנהג שונה:

"שיטה שניה הוא מה שאומרים בשם התוספות דתלמידי ר"ע מתו ל"ג ימים שלמים דהיינו ביום שא"א תחנון לא מתו א"כ כשתוציא שבעת ימי הפסח דהיינו מיום שני של פסח ועוד ששה שבתות ושני ימים ר"ח אייר ויום א שלא מתו א"כ הרי נשארו ל"ג שלימין שמתו ולפ"ז מתו עד עצרת ולנגד אלו הל"ג ימים קבלו ישראל ע"ע קצת אבלות ל"ג ימים (אלא שיום אחד מהן יש להקל במקצת יום שהוא ככולו ובחרו ביום ל"ג בעומר ואולי מאיזה טעם. פמ"ג) לענין ספירה ונשואין דהיינו לנכות ממ"ט יום של העומר ט"ז ימים הראשונים דהיינו מיום שני של פסח עד יום שני של ר"ח אייר יש ט"ז ימים שאותן ימים מקילין בהן ונשארו ל"ג שלימין עד עצרת

³¹ כך כתב עמנואל 'מנהגי אבלות' הערה 93, התוספת מצויה רק בחלק מכתה"י.

³² ר' יהושע אבן שועיב מביא לעיתים דברים מתוספות שאינם לפנינו, ראה במאמרו של שמחה עמנואל 'מנהגי אבלות' הערה 71, הקובע כי מדובר בתוספות לחכמי צרפת ולא מאלו שנכתבו באשכנז, שכן קובצי התוספות שהיו בידי חכמי ספרד הן של חכמי צרפת.

ומתאבלין בהן ולפ"ז אותן שמסתפרין מל"ג ואילך וגם בר"ח אייר טעות הוא בידם דליכא ל"ג יום וזהו כונת המחבר"

כלומר יש כאן ניסיון להתמודד עם השאלות שנשאלו לעיל, ראשית מונה ביאור הלכה, שבע ימים בפסח בלי לכלול את היום הראשון הואיל והוא אינו בכלל ימי הספירה, כלומר הוא מחשיב אף את איסרו חג אפשר כיו"ט שני ואפשר כיום שאין אומרים בו תחנון. עוד הוא מונה שישה שבתות, ולא שבעה, ולבסוף הוא מגיע לתוצאה מעט שונה מהמהרי"ל: 33 יום, עוד יום נוסף (אותו יום שהמהרי"ל הוסיף בשבתות), וכאן אומר הביאור הלכה דעה חדשה שלא נזכרה במקורות שהבאתי עד כה לא באורחות חיים לא בתוספות ולא במהרי"ל, והיא, שהנוהגים לא לנהוג במנהגי האבל עד חודש אייר עושים זאת, משום שהם מקבצים את כל הל"ג ימים מתחילת ראש חודש ועד לחג השבועות.

כלומר, ראשית בשונה מהאורחות חיים ור"י אבן שועיב, המנסים ע"פ החשבון לדחות את המנהג להתאבל עד ל"ג בעומר, ובשונה ממהמהרי"ל המנסה על פי חשבון זה לתת טעם לנוהגים להתאבל עד ל"ג בעומר. הביאור הלכה לוקח את אותו חשבון ונותן ממנו טעם לנוהגים להתחיל את ימי האבלות מראש חודש אייר.

על דעה זו מלבד שהיא כאמור חידוש, יש לי מספר שאלות:

א. אף אחד מהראשונים שהביאו את החשבון הזה, לא הביאו אותו כקשור למנהג זה, האורחות חיים ור"י אבן שועיב בשם תוספות, הביאו אותו בכדי לדחות את המנהג לסיים את ימי האבלות בל"ג בעומר, בכך שע"י חשבון זה הם הסבירו איך נפלה הטעות והונהג מנהג לא נכון. ואילו המהרי"ל הביאו בנסיון למצא טעם לנוהגים את מנהגי האבלות עד ל"ג בעומר בלבד, ולא אחרי זה.

ב. לפי שיטה זו (מה שכבר הפמ"ג הקשה) אין שום מעלה ליום ל"ג בעומר ואין טעם למה מתאבלים בו רק מקצת היום, בעוד שהמנהג לו נתן הביאור הלכה את הטעם הנ"ל, כן יחס חשיבות ליום זה ולא נהג בו אבלות.

ג. עדיין יוצא שמתאבלים בימים בהם לא מתו, ראשי חודשים ושבתות.

ד. השיטה שלא לנהוג אבלות עד ראש חודש אייר, סוברת כך מפני שחודש ניסן הוא חודש של שמחה, ואם כן לכאורה אין טעם לדחוק ולהסבירם בדרך אחרת. אמנם אפשר לטעון שהביאור הלכה מקיים את שני ההסברים, כלומר הוא טוען שבגלל חודש ניסן דחינו את ימי האבל לראשי חודשים ולשבתות שאחרי זה (אף שזה תמוה לדחות יום אבל לשבת ולראש חודש). אך עדיין תמוה, מי ייצר את החיוב להתאבל ל"ג ימים בכל מקרה? ימי האבלות שחלו בחודש ניסן אינם אמורים להיות זקוקים להשלמה, ומי שלא התאבל בהם כי סבר שחודש ניסן הוא חודש שלא ראוי להתאבל בו אינו חייב לחפש ימים אחרים להשלים! וכפי שמשמע מהרדב"ז. (ראה על כל להלן בפיסקה 'מקורות שהגבילו את מנהגי האבלות בתחילתם').

יש להוסיף כי כל ההבדל בין הביאור הלכה לרדב"ז הוא האם ימי האבלות מניסן שלא נתקיימו זקוקים להשלמה או לא, לפי הרדב"ז אינם זקוקים לשום השלמה, ומשכך הוא מוכן לקבל את המנהג להפסיק את מנהגי האבלות בל"ג בעומר, שהרי יש שיטות שתלמידי ר' עקיבא הפסיקו למות ביום זה, ואם כן מה הבעייה לא להתאבל בחודש ניסן הואיל והוא חודש שמח, אבל להתאבל את שאר הימים הנותרים. ואילו לפי הביאור הלכה מנהג זה יהיה בעייתי בכך שאין בו ימי השלמה לימים בניסן שלא נתאבלו בהם (ששה ימים סה"כ).

יש לציין שלא מצאתי מי שמשיב על דברי הבית יוסף לפיהם תלמידי ר' עקיבא מתו אף בל"ד, הב"ח תולה את מנהג אשכנז שלא להתאבל בל"ג בשיטת המהרי"ל (הוא מכנה אותה בשם תוספות) אך לשיטה זו כאמור הרי שאין שום סיבה לשמח בל"ג בעומר, שהרי תלמידי רבי עקיבא המשיכו למות עד עצרת ממש.

בטור נכתב: "ויש מקומות שנהגו שלא להסתפר, ויש מסתפרים מל"ג בעומר ואילך שאומרים שאז פסקו מלמות." כלומר לפי הטור יש כאן מנהג המבוסס, לא על הגירסה פרס עצרת (כי לפיה הפסיקו למות רק בל"ד, ואף לא על החשבון של המהרי"ל, כי אם כן, אין נכון הניסוח "שאיז פסקו מלמות") אלא מדובר כאן על מסורת שמקורה לא ברור: "שאומרים"³³. אף בביאור הלכה (תצ"ג) שמנה שלשה דעות בעניין מנהגי הפטירה, לאחר שמביא את דעת המחבר כותב: "אכן לדעת הרמ"א שם בס"ב משמע דס"ל דפסקו מלמות ביום ל"ג וכמו שכתב הגר"א שם ומקצת היום ככולו ולפי שיטה זו המנהג שאין מסתפרין מפסח עד יום ל"ג בבוקר ומשם והלאה עד עצרת מותר". מדבריו ניתן ללמוד כי הוא מכיר בדעה כזו, ואם כן נשאלת השאלה מה מקורה?

חוששני כי שני הסיבות לטעם ל"ג בעומר ניתנו בדיעבד, הן הסיבה לפיה מדובר בגרסה "פרס עצרת", לפי שלא מסתבר, שפתאום יעזבו את המנהג הקדום שנהג מזמן הגאונים, ואת נוסח הגמרא הנפוץ, עד עצרת (הן בספרד והן באשכנז המנהג בתחילה היה להתאבל עד עצרת), לצורך גירסה או מדרש שאפילו לא עמדו לפני כל הראשונים, (ר"י אבן שועיב מביאו מכלי שני משמע שלא עמד לפני במדרש נוסח זה), מלבד מה שלפי זה יש להמשיך את מנהגי האבלות אף עד ל"ד בעומר, דבר שאכן בהמשך הונהג, אך לא היה קיים במנהג הקדום, ואם כן עולה הרושם שהסיבה נתנה בדיעבד בניסיון להסביר מנהג שלא ברור מקורו.

גם הסיבה השנייה של התוספות המובאת במהרי"ל לפיה סך כל הימים בהם מתו תלמידי רבי עקיבא הם ל"ב, ניתנה לכאורה בדיעבד, ולא זו בלבד אלא שניתנה בתחילה כסיבה

³³ אלא שאף מרן עצמו מתנסח בלשון: "שאומרים שאז פסקו מלמות", למרות שכוונתו לדברי הגירסה הספרדית או נוסח אותו מדרש שאינו לפנינו "פרס עצרת" לפי דבריו של"ד בעומר הם סיום ימי האבל. ואולי אין הוא אלא תופס את לשון הטור.

לדחיית המנהג, הואיל וראשית היא הובאה בדברי תוספות שצוטטו ע"י ר"י אבן שועיב כנסיון להסביר איך נפלה טעות והונהג המנהג, ולא בנסיון ליישב את המנהג! רק מאוחר יותר הפך המהרי"ל את היוצרות, ושם את החשבון הזה כבסיס למנהג. ועוד יותר מאוחר השתמשו בחשבון זה בנסיון להסביר את המנהג להתחיל את ימי האבלות מראש חודש אייר.

מקורות שהגבילו את מנהגי האבלות בתחילתם

בספר מעשה הגאונים³⁴ מוזכר המנהג שלא לישא בין פסח לעצרת בלבד, אלא בצורה מעט שונה ושני חידושים בדבריו. וז"ל:

"אין נושאין נשים בין פסח לעצרת שימים עלולים הם, שנפלה מגפה בתלמידיו של ר' עקיבא. אבל ראיתי שנושאים לאחר הפסח עד ראש חודש [אייר] אבל לאחר ראש חודש מתחילין לא לישא. כעין זה הובא ברוקח (סימן שנה, הלכות נישואין) (אלא שהוא הביא את הפסקה האחרונה בשונה: "ויש מקומות שנושאים עד ראש חודש אייר ומשם ואילך נמנעים").

ראשית חידשו שניהם, כי טעם ההימנעות מנישואים היא אינה משום אבלות אלא משום, שימים אלו הם 'עלולים' כלומר מסוכנים, ולכן אין להנשא בהם.

שנית הם הביאו לראשונה מנהג לפיו עד ראש חודש אייר גם כן ניתן לישא אישה, מנהג זה מובא אף במנהגי רבי אברהם חילדיק (עמ' רלד, במהדורת שפיצר), במהרי"ל (דיני הימים שבין פסח לשבועות, סעיף ח) ובלקט יושר (הלכות ספירת העומר וימי הספירה, סעי' ו-ט) וברדב"ז בשם תוספות (שו"ת סימן תרפז, שם מדובר אף על תספורת).

טעם הדבר אינו מוזכר באותם מקורות, מלבד הרדב"ז, (אולם מסתבר וזה טעם כולם), וזה לשונו: "ואני מסתפר כל חודש ניסן וראש חודש אייר, וכך נהגו רוב העולם. והטעם כיון שהם אסורים בהספד ובתענית, אין אבלות זה שהוא תלוי במנהג נוהג בהם, וכך כתבו בשם התוספות."

מקור לדברי הרדב"ז וכנראה גם לדעת אותם ראשונים, נמצא במסכת סופרים (פכ"א ה"א): "אין מתענין ואין נופלין על פניהם בחודש ניסן" (מובא אף במחזור ויטרי, מהד' גולדשמיט, ח"ב עמ' שעח).

מנהגי האבל כפי שנוסחו בשולחן ערוך:

³⁴ עמ' 51, ספר ההלכה הראשון שנכתב על אדמת גרמניה, הספר מביא תשובות ופסקים מחכמי שו"ם הקדמונים. יש להעיר על תחילת דבריו: (כע"ז ברוקח), עלולים = מסוכנים. כלומר יתכן ולפי דעתו אין כאן מנהג אבלות אלא מנהג משום סכנה.

סימן תצג - דינים הנוהגים בימי העמר ובו ד' סעיפים:

א נוהגים שלא לשא אשה בין פסח לעצרת עד ל"ג לעמר, מפני שבאותו זמן מתו תלמידי רבי עקיבא; אבל לארס ולקדש, שפיר דמי, ונשואין נמי, מי שקפץ וכנס אין עונשין אותו. הגה: מיהו מל"ג בעמר ואילך הפל שרי (אבודרהם ובית יוסף ומנהגים).

ב נוהגים שלא להסתפר עד ל"ג לעמר, שאומרים שאז פסקו מלמות, ואין להסתפר עד יום ל"ד בבקר אלא אם כן חל יום ל"ג ערב שבת שאז מסתפרין בו מפני פבוד השבת. הגה: ובמדינות אלו אין נוהגין כדבריו, אלא מסתפרין ביום ל"ג ומרבים בו קצת שמחה ואין אומרים בו תחנון (מהרי"ל ומנהגים). ואין להסתפר עד ל"ג בעצמו ולא מבערב (מהרי"ל). מיהו אם חל ביום ראשון, נוהגין להסתפר ביום ו' לכבוד שבת (מהרי"ו). מי שהוא בעל ברית או מל בנו, מתר להסתפר בפסחה לכבוד המילה. (הגהות מנהגים).

ג יש נוהגים להסתפר בראש חודש איר, וטעות הוא בידם. הגה: מיהו בהרבה מקומות נוהגים להסתפר עד ראש חודש איר, ואותן לא יסתפרו מל"ג בעמר ואילך, אף על פי שמתר להסתפר בל"ג בעמר בעצמו. ואותן מקומות שנוהגין להסתפר מל"ג בעמר ואילך, לא יסתפרו כלל אחר פסח עד ל"ג בעמר. ולא ינהגו בעיר אחת מקצת מנהג זה ומקצת מנהג זה, משום לא תתגדדו (דברים יד, א) וכל שכן שאין לנהג התר בשתייהן. (דברי עצמו).

ד נהגו הנשים שלא לעשות מלאכה מפסח ועד עצרת, משקיעת החמה ואילך.

עוד דברים שאירעו בימי הספירה

במספר מקורות אנו מוצאים גם כי ימי האבלות אינם רק על מות תלמידי רבי עקיבא אלא אף על מאורעות תתנ"ו, מה שייצר מנהג חדש לפיו בל"ג בעומר בלבד שהוא מצויין כיום טוב פוקעים דיני האבלות ליום אחד וחוזרים למחרתו עד עצרת.

בספר מנהג טוב (סי' סא, עמ' 217-245) מובא:³⁵

"ומנהג טוב שלא להסתפר ושלא לחנך כסות ושום דבר חדש ולהתענג במרחץ ולעשות צפורניו מאחר הפסח עד עצרת, לכבוד החסידים התמימים והישרים שמסרו עצמן על קדושת ה'. אבל ביום ל"ג בעומר מותר בכל אילו מפני הנס שהיה, ומל"ג ועד עצרת במקומו עומד לחומר".

מלבד הוספת האיסורים המופלגים שלא נזכרו בעוד מקור קודם לכן: לבישת בגד חדש, תענוג במרחץ, גזיזת ציפורניים. יש כאן הוספה חשובה שלא נזכרת לפניו לפיה האבל הוא לזכר "החסידים שמסרו נפשם" והכוונה וודאי להרוגי פרעות תתנ"ו, וכפי שכתב מחבר ספר האסופות.

אלא שלא ברור מהו אותו נס שאירע ביום זה, אם כוונתו ליום בו פסקה המגפה, הרי שלפי דבריו המשך האבלות עד עצרת הם רק זכר להרוגי הפרעות. כאן יש לציין לכך שבמספר

³⁵ אין ידוע לנו זהות מחברו, אך משערים כי פעל באיטליה ברבע האחרון של המאה שלוש עשרה לערך, הושפע מתורתם של חכמי גרמניה ואחז במנהגי חסידות ופרישות מופלגים. ע"פ עמנואל 'מנהגי אבלות' עמ' 117.

מקורות מובאת לשון של הפסקת מגפה, כך בדברי ר' אברהם חילדיק: "כי בל"ג בעומר נעצרה המגפה שהייתה בתלמידי ר' עקיבא ועשו אותו היום יום טוב". וכן בדברי בעל האסופות: "ואותו היום נעצר המגפה ועשו אותו היום יום טוב" וכך נראה מלשון הספר מנהג טוב "מפני הנס שהיה". אם כן יהיה תמוה למה זה נקרא שהמגפה נעצרה, אם נגמרו תלמידיו של רבי עקיבא, האם לא כולם מתו? דבר שלכאורה לא נשמע מדברי הגמרא?

אלא שיש לשים לב למקור בנדרים שהובא לעיל ממנו עולה כי לרבי עקיבא היו ארבעים ושמונה אלף תלמידים, ואם נשלב את שני המקורות יצא שרק מחציתם מתו, ואם כן אכן פסקה המגפה, אלא שהלשון "והיה העולם שמם" וכן ההקשר של הסיפור לפיו "היו לו תלמידים בילדותו יהיו לו תלמידים בזקנותו" מוכיח כי מדובר על דור חדש של תלמידים שקמו לרבי עקיבא, וצ"ע.

אף בספר האסופות³⁶ מובא שמנהגי האבלות קשורים לחורבן מסעי הצלב: "ועוד נראה לי מה שאין נושאים נשים בין פסח לעצרת, מפני צער הקהילות בכל המלכות, ומתענין עליהם ומזכירין נשמות באותן השבתות ומצטערין ודואגין עליהן באותו הפרק".

יש להוסיף כי ר' אלעזר מוורמייזא כותב שנהגו בעירו להתענות בראש חודש סיוון לזכר הפרעות (רוקח סימן ריב).

מאורעות תתנ"ו

גזירות או מאורעות תתנ"ו, הם סדרת פרעות שהתרחשו בשנת ד'תתנ"ו (1096 למנינם) באירופה ב'מסע הצלב הראשון'³⁷, וכללו טבח המוני של יהודים על ידי הנוצרים בהם נהרגו אנשים נשים וטף במיתות משונות.

מלבד הרציחות והחורבן הרב שהיה במאורעות תתנ"ו, המאורעות הובילו להשפעה תודעתית, עקב הטראומה הציבורית שהייתה כלולה במאורעות ביחס לעם ישראל.

מהגזירות נשתמרו קינות שחוברו לזכר הקהילות שחרבו, ובייחוד קהילתו של רש"י שהתרכזה בשלוש הערים שכונו בפי היהודים 'קהילות שו"ם' - 'שפירא', 'זרמייזא' ו'מגנצא' (כיום: שפייר, וורמס ומיינץ). חלק מהקינות נאמרות בתשעה באב בבתי הכנסת של קהילות האשכנזים.

גזרות אלו השאירו חותם עמוק על יהדות אשכנז, ואף הסבל הרדיפות והסטירות הדתיות שליוו אותם היו מזעזעים, כך לדוגמה תיאור על אמא שטובחת את בניה בכדי שהפורעים לא ימירו את דתם:

³⁶ מאורות הראשונים, 'אוצר בלום מכתבי רבותינו הראשונים בכל מקצועות התורה. עמ' צז צח. הספר נכתב בראשית המאה הארבע עשרה למנינם ע"י מחבר לא ידוע, אך רוב דבריו לקוחים מחכמים שקדמוהו.

"מי ראה ומי שמע, מה שעשתה זאת הצדקת אשה החסידה מרת רחל... ותאמר אל חברותיה: ארבעה בנים יש לי, גם עליהם אל תכסו, פן יבואו הערלים הלכו ויתפשוש חיים ויהיו מקויימים בתעותעם... והנער אהרון, כשראה שנשחט אחיו, והיה צועק: 'אמי אל תשחטני' והלך לו ונחבא תחת תיבה אחת, וכשהשלימה הצדקת לזבוח שלושת בניה לפני יוצרם, אז הרימה קולה וקראה לבנה: אהרון, אהרון, איפה אתה. גם עליך לא אחוס ולא ארחם. ותמשכהו ברגלו מתחת התיבה אשר נחבא שם ותזבחהו לפני אל רם ונישא"³⁸.

בעקבות האירועים החלו יהודי אשכנז לומר את תפילת "אב הרחמים", תפילה שחברה בקהילת וורמיזא. בתחילה נאמרה התפילה בשבת שלפני שבועות ובשבת שלפני תשעה באב, אולם בהמשך פשט המנהג לומר אותה מדי שבת³⁹.

היות שעיקר האירועים היו בתקופת ספירת העומר, התחזקה גם המשמעות של ימי ספירת העומר כימי אבל, ואלו קיבלו ביטוי דומה לזה של ימי בין המצרים.

ההרג אירע: בשפירא בח' באייר.

בוורמיזא בכ"ג באייר.

במגנצא בג' בסיוון.

ובקולוניא בו' בסיוון.

במהלך מסעי הצלב חוסל אף רוב היישוב היהודי הקדום בארץ ישראל שהיה עד אותם ימים.

אי לכך נהגו בקהילות אשכנז אבלות בימים שבין ראש חודש אייר ושבועות.

ספר המנהגים דבי המהר"ם מרוטנבורג:

"מנהג שלא לעשות נישואין בין פסח לעצרת... ולאחר שעבר ניסן אומרים בכל השבתות "זולתות", כגון "אזכרך דודי"⁴⁰, "אלהים אל דמי לך אל תשקוט ואל תחרש"⁴¹...עד שבועות ובשבת שלפני שבועות מזכיר נשמות של הרוגי גזירות ואומר "אב הרחמים".

וכן מובא במנהגי מהרי"ל (כא ע"א):

"ובכל שבתות שבין פסח לשבועות אומרים "אב הרחמים".

ובהגה שם (כב ע"א)

³⁸ מעשה הגזרות הישנות, מתוך הספר גזרות אשכנז וצרפת, בעריכת אברהם מאיר הברמן.

³⁹ ראו במאמרו של עמנואל הנ"ל, הערה 49, שם אף מצייני כי ספק אם התפילה נתחברה בעקבות גזרות אלו.

⁴⁰ לר' משולם בן קלונימוס, אוצר השירה לדודזון (א עמ' 109), מס' 2301.

⁴¹ לר' בנימין ב"ר זרח, דודזון שם מס' 4628.

"בשבת דלפני חג השבועות נוהגין באשכנז להזכיר מדינות וקהילות ויישובים שהיה בהן גזירות תתנ"ו."

וכן הוא גם בספר המנהגים של ר' אייזיק טינרא.

וכך כותב הט"ז או"ח סימן תצג ס"ק ב:

"... ואפ"ה נוהגים קצת אבילות (אחרי ל"ג בעומר) מחמת גזרת תתנ"ו שהיתה באשכנז בין פסח לעצרת, כמו שמפורש ביוצרות ופיוטים שאנו אומרים בשבתות ההם, שהם נתייסדו כמו קינות בכל ע"ד."

וכן בלבוש (שם סעיף ד):

"... ומזכירין כל הגזרות שהיו באלו המדינות ובמדינות אשכנז מפני שבעוונותינו כולם או רובם היו בזמן הזה וכו'."

בספרי מנהגי אשכנז נוספו מנהגי אבל על אלו המוזכרים בגאונים ובראשונים, מפני גזירות תתנ"ו.

י"ח אייר - ל"ג בעומר כיום בעל חשיבות בפני עצמו במקורות

כפי שהראנו לעיל יום ל"ג בעומר היה ליום בעל מעמד שונה שבחלק מקורות הובא שבו מפסיקים ימי האבל, אך משמע שאין לו חשיבות כיום בפני עצמו, ובחלק מקורות נכתב שאין להתענות בו או שיש לנהוג בו שמחה. חלק מהראשונים כבר ניסו למצוא טעם לטיבו של יום זה, בהסברים מעט מוקשים, ומהותו של היום טרם נתבררה כל צורכה, כעת אדון במאורעות אחרים שנקשרו ביחס ליום זה, דווקא עצובים.

ראשית יש לציין כי לשיטה של"ג בעומר הוא "פרוס עצרת", בתלמוד ירושלמי (תענית פ"ג ה"ב) נאמר כי לעיתים היו מתריעים בפרוס עצרת: "תני: מתריעין על האילן בפרס הפסח, לבורות לשיחין ולמערות בפרס העצרת, מעתה אפילו יותר מכן, יותר מכן מעשה ניסים, ואין מתריעין על מעשה ניסים".

ישנם מקורות קדומים מארץ ישראל המיחסים את זמן פטירת יהושע בן נון ליום י"ח באייר ואף מספרים כי יום זה היה יום צום⁴². עוד עולה כי ביום זה הייתה רעידת אדמה

⁴² בשונה מהמקובל כיום שיום פטירת צדיק הוא יום שמחה שעורכים בו הילולות ואף בחסידיות מסיומות נמנעים מאמירת תחנון, בעבר ראו בכך את ההיפך ותעיד על כך רשימת הצומות המובאת בשולחן ערוך (או"ח סי' תקפ) רק מאוחר יותר כאשר זיהו את יום פטירת ר' שמעון בר יוחאי בי"ח אייר ומאידך ערכו ביום זה שמחה לכבודו, החלו לעשות גזירה שווה לשאר תאריכי פטירת הצדיקים על כך ראה במאמרו של משה אייזיק בלוי, שלמעשה נכתב ע"י נ"ז רוזנשטיין, (ראו עמ' תתעב הע' 93) יום ל"ג בעומר כיום שמחה והילולת התנא האלוקי רשב"י זיע"א, בקובץ "ישורון", כרך ט"ו ניסן תשס"ה, עמ' תתנד.

חזקה בארץ ישראל שמלבד החורבן שגרמה היא אף חיסלה את העבודות לבניין בית המקדש שהיה בעיצומו באותם הימים.

מהעדר מקורות יהודים למאורע שיבא להלן המידע ניתן על סמך מקורות חיצוניים ויש לתת לכך את הדעת.

בשנת 1977 פורסמה איגרת בשפה הסורית שיוחסה ל'קירילוס', בישוף ירושלים במאה הרביעית, בה סופר על רעש אדמה בארץ ישראל שהחל ביום שני י"ח באייר בשנת 363 לסה"נ (ד'קכ"ג - ד'קכ"ד) ונמשך למחרתו. האיגרת, שנכתבה לדעת מפרסמה בשילהי המאה הרביעית, תארה בפירוט את רעש האדמה, שגרם נזקים כבדים בכל ארץ ישראל וגם עצר את פעולות בניית המקדש בירושלים והרס את מה שכבר נבנה ואף גרמה למוות לבונים; עבודות בניית המקדש החלו ממש בסמוך לאותו אירוע, בתמיכתו של הקיסר הרומי הפגני יוליאנוס 'הכופר'. על אף שהרעש עצמו תועד במקורות רבים, היום בשנה נזכר לכאורה רק באיגרת הסורית ומכאן חשיבותה.

לאחרונה פורסמו כתובות של כמה מצבות קבורה מצוער שבדרום ים המלח, וצויין בהן במפורש כי הנקברים תחתיהן מתו ברעש האדמה שחל ביום שני, בשבוע ה' 28, בחודש ארטימיסיוס, בשנת 258 למניין הפרובינציה ערביה, מניין שראשיתו בשנת 106 לסה"נ. יום שני זה חל בדיוק ביום י"ח באייר בשנת 363 לסה"נ⁴³.

לפי מקורות אלו היה ניסיון לבניית בית המקדש בימיו של הקיסר לולינוס קיסר רומא ששלט אף בארץ ישראל באותם שנים, ניסיון שכשל בעקבות רעידת האדמה הנ"ל שייתכן שאף גבתה את חייהם של הבונים, סיפור זה, הוא נושא בפני עצמו שאין כאן המקום לפרטו, אך זאת אומר שאותו רעש שגרם לגניזת האפשרות לבנייתו ודאי חולל צער גדול ואין ספק שהשפיע על תודעתם של יהודים בארץ ובגולה (שעסקו בבנייה), כך שיתכן מאוד שמאורע זה עומד אף הוא בבסיסו של צום י"ח אייר.

בתקופה מאוחרת יותר ישנם מקורות בידינו על כך שהיה נהוג לצום ב"ח באייר, העדות הקדומה בעניין היא כתובת שהופיעה על קיר בית הכנסת העתיק ב'רחוב' שבעמק בית שאן⁴⁴. הכתובת שהופיעה על הקיר הזכירה ימי צום שבהם נהוג להתענות ואחד מהם הוא י"ח אייר, וזה לשונה כפי מה ששרד ממנה לענייננו: "[...אליך] צומ[י]ה דכ[ו]ל[ה] שתה... ניסן... כז בה א[יר] יח בה כב בה" - "אלו הצומות של כל השנה... ניסן: ... כ"ז בו; אייר: י"ח בו, כ"ב בו".

⁴³ על תאריכים אלו הן של רעידת האדמה והן של המצבות ראה בהרחבה במאמרו של עודד עיר-שי בתוך 'מרקמים: תרבות, ספרות, פולקלור, לגלית חזן-רוקם (תשע"ג), עמ' 118 הערה 30.

⁴⁴ מאמר מפורט על הכתובת ופיענוחה ראו: חגי משגב, רשימת צומות מבית הכנסת ברחוב, לשוננו ב-ד, תשע"ה. בית כנסת זה ידוע בעיקר מ'כתובת רחוב' הידועה שהיא ברייתא הקובעת את גבולותיה של ארץ ישראל שהיתה כתובה על פסיפס רצפת בית הנסת.

הכתובת שנכתבה על קיר בית כנסת בארץ ישראל בעמק בית שאן מהמאה החמישית מספרת על צום שנהגו לצום באותה קהילה ואף בשאר קהילות ארץ ישראל בתאריך י"ח אייר היא אינה מספרת על סיבתו וכמו שאינה מספרת על סיבת שאר הצומות שהיא מזכירה, יתכן וסיבת הצום היא על פטירת יהושע בן נון אך יתכן שהצום הוא מפני הרעש שהיה בשנת 363, הוכחה לכך ניתן למצוא בכך שגם התאריך כ"ז ניסן מוזכר בה כיום צום תאריך שלפי מקורות בבליים הוא יום פטירתו של יהושע בן נון.

עדות מאוחרת יותר על כך ש"ח באייר היה יום צום בארץ ישראל היא מראשית המאה השביעית למנינם. היא הופיעה, כחוליה בשרשרת של ימי זיכרון, בפיוט השני בקרובה לתשעה באב 'אהלי איכה בשלי הוזעם' לר' אלעזר בירבי קליר, פיוט הפותח במילים 'אהלי איכה גילו קדישים':

וְכָל הָיָה חַת מְשַׁפֵּת שְׁנֵי

בְּהֵיּוֹת בֶּן נֹן מְנַהֵיג שְׁאוּנֵי

וַיִּחְמוֹס יָמָיו וּבוֹ אִישׁוּנֵי

בְּשִׁמוֹנָה עָשָׂר בְּשַׁנֵּי⁴⁵.

המסורת שייחסה את יום מותו של יהושע בן נון ל"ח באייר הופיעה שוב, גם כן כחוליה בשרשרת אזכורים של ימי צום וזיכרון, מאוחר יותר, בפיוטי קידוש ירחים לר' פינחס הכהן, בקידוש לראש חודש אייר:

פְּסוּחַ וְגִנּוֹן טְמָאִים בִּישְׁבוּ

צוּם יְהוֹשֻׁעַ בְּשִׁמוֹנָה עָשָׂר בּוֹ

אִייר / קָרְבָּם וְצִיּוֹם מְלֻשְׁבוּר עֶצֶם בּוֹ

רַבָּקָם מְצוֹת וּמְרוֹרִים וְרָאשׁוֹ וְקָרְבוֹ⁴⁶

מלבד אלו נזכר התאריך בשלישית גם בגרסה ערבית-יהודית של פרק צומות, שהתייחסותה ל"ח באייר, מועד מותו של יהושע, ייחודית וחשובה לענייננו. ברשימה זו לבדה צוין במפורש כי ביום י"ח באייר התחוללו הן מות יהושע והן רעש שטיבו לא פורש: 'זחובות צומות השנה... באייר צמו בי"ח בו בגלל מות יהושע והיה בו רעש'⁴⁷.

⁴⁵ ע' פליישר, 'קומפוזיציות קליריות לתשעה באב', HUCA.45, (1974) חלק עברי, עמ' כא; וראו עוד על התאריך הנזכר: שם, עמ' טו-ז. וראו: ש' אליצור, למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה, ירושלים תשס"ז, עמ' 18 - 19, ושם פורסם פיוט זה שוב על סמך 'מקורות רבים, מן הגניזה ומחוצה לה'. במקום המילה 'אישוני' שקרא פליישר על סמך כתב יד אחד, קראה אליצור 'עישוני', ופירשה את המילה: 'הכעים אותי, הכאיב לי', אך ציינה כי 'ברוב כתבי היד (כולל כמה קטעי גניזה) הנוסח הוא "אישוני", והוא נוסח קשה יותר ועל כן ייתכן שהוא מקורי, ומשמעו כנראה: הביא עלי חשכה'. ואם כן יתכן ויש כאן רמז גם לרעש שהיה בשנת 363.

⁴⁶ פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 693.

⁴⁷ ראו: ש' אליצור, למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה, ירושלים

וכך נכתב בכת"י קדמון מארץ ישראל מתקופת הגאונים: "אלו הצומות שקבעו חכמים על ישראל להיות מתענים בהם בכל חודש ממה שנגזר בו... בשמונה עשר באייר מת יהושע בן נון"⁴⁸

לא ברור האם כוונת הרשימה הראשונה הוא לרעש שהתרחש בשנת 363 או לרעש שהתחולל לפי מספר מקורות ביום פטירתו של יהושע בן נון⁴⁹. אולם מהמדרש עולה כי ה' "ביקש להרעיש את כל העולם כולו על יושביו" אך נראה שלא היה זאת בפועל:

"על ידי שנתעצלו ישראל לעשות גמול חסד ליהושע בקש הקב"ה להרעיש את כל העולם כולו, הדא היא זיקברו אותו בגבול נחלתו מצפון להר געש. ר' ברכיה ור' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: חזרנו על כל המקרא ולא מצאנו מקום ששמו הר געש. ומהו הר געש? לפי שנתגעשו ישראל מעשות גמילות חסד ליהושע... ובקש הקב"ה להרעיש את כל העולם כולו על יושביו, כמד"א זנתגעש ותרעש הארץ."⁵⁰

אולי זהו תקדים לקביעת זמן רעידת אדמה כיום צום, אך דבר זה איננו זר והוא ידוע לנו מעוד מקורות, בניהם מפיוטו של רבי פנחס לחודש שבט שם הוא מספר על "צום רעש שביעי בעשרים ושלושה בו", שם מדובר על רעש שפקד את א"י בשנת 679 לחרבן היא שנת 748 למיננס⁵¹. לזכר אותו 'רעש שביעי' אף נכתבו פיוטים שנהגו לאומרם בגוף התפילה באותו מועד בו חל בארץ ישראל, בניהם הפיוט "שמעתי איד יוקש העיר" של ר' שמואל בר שלום⁵².

בנוסף ממקורות אחרים כגון ספר זרובבל שאמינותו לא ברורה כל צורכה⁵³ עולה כי ביום י"ח אייר עתידה להיות לעתיד רעידת אדמה קשה, וזה לשונו:

"ובחדש השני באייר תעלה עדת קורח בערבות יריחו על נחל של שיטים, ויבואו אצל משה ואסף דגל הקרחים. ובשמונה עשר בו ירעשו הרים וגבעות ותתמוטטה הארץ וכל אשר עליה וים וכל אשר בה. יום אחד לחדש השלישי יחיו מיתי מדבר ויבואו בבתיים אצל נחל השיטים, ובשמונה עשר לחדש סיון יהיה רעש גדול בארץ ישראל. בתמוז בחדש הרביעי ירד י"י אלהי ישראל בהר הזיתים..."⁵⁴

תשס"ז, עמ' 34.

⁴⁸ נדפס ב'הלכות ארץ ישראל מן הגניזה' עמ' קמ"א.

⁴⁹ על מקורות אלו, ובכלל בהרחבה על מסורות פטירת יהושע בן נון והרעש שארע בשנת 363, ראו במאמרו של אלחנן ריינר בתרביץ, כרך פ, חוברת ב (תשע"ב), עמ' 179 - 218.

⁵⁰ רות רבה, פתיחתא ב. והשוו: קהלת רבה ז, א (דפוס וילנה, דף יח ע"ב) מדרש שמואל כג, ז (מהדורת בובר, דף נז ע"ב); בבלי, שבת קה ע"ב.

⁵¹ פיוטי רבי פינחס הכהן, הנ"ל עמ' 717, וראה שם בהערה 18 עוד מקורות, בניהם אותה רשימה מ'הלכות ארץ ישראל מהגניזה: "בשלושה ועשרים בו נפלה ארץ ישראל ברעש". לטיבו של רעש זה ראה בפיוטי רבי פנחס הנ"ל עמ' 7-6.

⁵² הטקסט קיים במפעל המילון ההיסטורי.

⁵³ האבן עזרא התייחס בביקורתיות לספר זה, וכתב "כל ספר שלא כתבוהו נביאים או חכמים מפי הקבלה, אין לסמוך עליו, ואף כי [=ובמיוחד אם] יש בו דברים שמכחישים הדעה הנכונה. וככה ספר זרובבל, וגם ספר אלדד הדני והדומה להם." (אבן עזרא, פירוש לשמות ב' כ"ב) לעומתו היו חכמים שדווקא התייחסו לספר כאל מקור מוסמך כדוגמת ספר האמונות והדעות של רבי סעדיה גאון, מאמר שמיני (מאות ז' ואילך). עוד ניתן למצוא הרבה מסורות המובאות בספר בפיוטיהם של רבי אלעזר הקליר ופייטני ארץ ישראל הקדמונים.

⁵⁴ על פי הנוסח של מפעל המילון ההיסטורי.

המאורע הנ"ל אמור היה להיות כבר בשנת תשע מאות ותשעים שנה לחרבן, כדברי ספר זרובבל כמה פסקאות לפני, כשאנו כיום בשנת 1951 לחרבן, כלומר לפני כ-961 שנה הייתה אמורה אותה נבואה להתקיים כלומר בשנת ד'תתי"ח בימי חייו של רש"י.

תאריך פטירתו של יהושע בן נון כמקובל היום הוא בכ"ו בניסן ולא בי"ח אייר וזה על פי רשימת התאריכים המופיע בספר הלכות גדולות, אין בידנו להכריע בין מקורות אלו, אך מכל מקום עולה שי"ח אייר ודאי לא היה יום שמחה בארץ ישראל בהתחשב גם בעובדה שביום זה הייתה רעידת אדמה שגרמה לנזקים כבדים בניהם ניסיון בניית בית המקדש.

אפשר להוכיח מכאן כי אין לראות את יום י"ח אייר כיום שמחה לפחות לפי המקורות של חכמי ארץ ישראל הקדמונים, ניתן לומר כי אלו שראו ביום זה יום שמחה הסתמכו דווקא על המסורת של הבבלים בתאריך פטירת יהושע בן נון ואולי אפילו לא הכירו מסורת שונה, ומאותה רעידת אדמה לא ידעו מאומה שכן המידע עליה פורסם רק בעת החדשה והוא אינו מופיע במקורות ידועים.

הילולת רשב"י.

החל מהתקופה שלפני האר"י אנו מתוודעים למנהג חדש שלא ידוע לנו בוודאות מתי בדיוק החל והוא העלייה למקום קבורת רשב"י בעיירה מירון שבגליל העליון, שם שמחים לכבודו ומקיימים כל מיני מנהגים, על כך אדון כאן⁵⁵.

מנהג קדום היה בארץ ישראל להשתטח על קברי התנאים והאמוראים בגליל, לקבריהם היו עולים במועדים מסויימים בתקופת האביב לאחר הפסח (אולי תנאי מזג האויר הוסיפו לעניין) מארץ ישראל וסביבותיה, נוהג זה היה אצל היהודים המכונים 'מוסתערבים' אלו הם יהודי ארץ ישראל וסביבותיה הקדומים, מנהג זה כונה אצלם 'זיארה' (מקור המילה מן הערבית: زيارة, שפירושה המילולי: "ביקור", "מקום פגישה"; להבדיל גם אצל המוסלמים כונתה העלייה לרגל למקומות המקודשים להם בשם זה). לאט לאט התוודעו למנהגם עוד קהילות עד שהדבר החל להתפשט אף אצל שאר היהודים תושבי הארץ.

מנהג הזיארה היה רווח בתקופה של בין פסח לשבועות, ישראל הרצברגר בין סקירתו את מנהג העלייה לרגל לקברי הצדיקים, התייחס לידוע לנו על תפוצתו ומועדיו של מנהג זה:

"המאה הי"ג היא תקופת התמסדות העלייה לרגל לקברי הצדיקים. בנוסף לתיאורי הנוסעים המערביים אנו יודעים גם על 'זיארות' קבועות של יהודי א"י והמזרח, בעיקר בן פסח לשבועות, שכללו את י"ד באייר (פסח שני) במירון סביב 'נס המים' בקברי הלל ושמאי, שנתפס כסגולה לברכת השנה, ואת כ"ח אייר בקבר שמואל הנביא. כמו כן ידועים לנו ביקורים בקברים שנערצו זה מאות בשנים על יהודי הגליל - ר' חנינא בן דוסא

⁵⁵ הערה: הואיל ובפסקה זו ישנם מקורות רבים מתקופת האחרונים עד ימינו שדנו בהם חלקם בעל אופי דרשני מובהק, לא אביא אלא את המקורות העיקריים והמוקדמים ביותר, ובהם אדון.

בעראבה, ר' יונתן בן עוזיאל בעמוקה ור' יוסי הגלילי בדלתון - יחד עם בקורים בשכם (בקבר יוסף), בחברון, בירושלים ובמקומות אחרים⁵⁶

הרצברגר מספר על מנהג קדום לבא למערת הלל ושמאי שאף היא במירון לא רחוק מקבר רשב"י ביום פסח שני, שם היה מתרחש 'נס המים'. מקורות ועדויות רבים למנהג זה, ואמנם כבר קידמני אחר, וסיכם הרבה מהחומר בטוב טעם ודעת בירחון זה בעבר⁵⁷ שם הביא ודן בכל המקורות והוכיח שמנהג העלייה לרשב"י מנהג מאוחר הוא, שאין לו **איזכורים** קודם המאה ה"ו, ובמקורות שקודם לכן מוזכר רק עניין העלייה שהיו עושים בפסח שני סביב קבר הלל ושמאי לא הרחק מקבר הרשב"י.

נראה כי מנהג העלייה למירון לרשב"י החל, כאשר התקבל ל"ג בעומר כיום חגיגי אצל כלל העדות, אולי מתוך השפעה של השולחן ערוך (שעל אף דעתו על ל"ד בעומר, מובא בספרו גם הרמ"א) אולי זה הוא איחוד עדות שונות בארץ ישראל שחלקם הגיעו מאשכנז שם יום ל"ג בעומר היה יום שמחה ושמא גם אצל הספרדים הייתה מסורת זאת מקובלת ושולחן ערוך הוא שניסה בפסקיו להתמודד מולה כנגד למנהג בני עדתו. אך טבעי הוא שמועד העלייה לקברים שבין כה היה נוהג בתקופה זו יקבע ליום ל"ג בעומר שהוא כאמור נקבע ליום מיוחד, כנראה המנהג הקדום סביב קברי הלל ושמאי אט אט הוסב סביב קברו של רשב"י.

גם המנהגים המיוחדים להילולא זו אינם חדשים וידועים לנו דווקא ממירון, אלא מוזכרים קודם לכן בהקשר שונה, שכן מנהג ההדלקה והתספורת (חלאקה) היה נוהג בבירור עוד קודם לכן בכ"ח באייר בקברו של שמואל הנביא. וזה לשון האיגרת של רבי עובדיה מברטנורא⁵⁸:

⁵⁶ מקומות קדושים וקברי צדיקים בגליל - ישראל מאיר גבאי וישראל הרצברגר. ירושלים ה'תש"ע. מבוא עמוד לד. וראו שם בהרחבה על כל המסורות הקשורות לעלייה לקברי הצדיקים בגליל מקורם וזמנם.

⁵⁷ "לאופייה של העלייה למירון בימי האריז"ל והבית יוסף" הרב ירחמיאל ישראל יצחק הלפרין. ירחון האוצר גליון כח.

במאמר זה ישנם מקורות רבים על טיבה של עלייה זו, ולפיכך קיצרתי בעניין זה ולא הבאתי אלא את הדברים בהם הבאתי חידוש. הרוצה לעמוד על טיבם של המקורות בצורה טובה יעיין במאמר הנ"ל.
⁵⁸ בעלון החסידי עלים לתרופה (בגליון שעו) נתפרסם אודות הטעויות שנפלו במכתב זה, כאילו מדובר ב"ח אייר ובקברו של רשב"י, טעות שנוצרה ע"י אחד מסופרי כתה"י שכדי לקצר עבודתו דילג על משפטים, וכך קרא שהמדפיס (בעל ה'דרכי ציון') שלפניו עמד כתה"י הנ"ל, לא הבין על מי מוסב הקטע "בכ"ח באייר ביום מיתתו..." לכן הוסיף בעל ה'דרכי ציון' סוגריים וכתב: "(אמר המעתיק, מסתימת הדברים נראה שט"ס הוא, וצ"ל י"ח באייר, והוא יום מיתת התנא האלקי רשב"י ז"ל יומא דהלולא דיליה)". המעתיק לא ידע מהו כ"ח באייר. מי"ח באייר שמע, אך לא מכ"ח. מספר שנים לאחר מכן, כשהוצאת 'אשכול' הוציאה לאור את הספר 'טעמי המנהגים', שיבצו בו פרק על ל"ג בעומר, שאינו מא"ש שו"ב בעל 'טעמי המנהגים', אלא מרש"א מרגליות בנו של ריא"ז, שתימצת את ספרו של אביו (ראה במבוא), והוא העתיק את הקטע הזה כמעט מילה במילה. שני מקורות הללו: 'הילולא דרשב"י' ו'טעמי המנהגים' - אינם איפוא אלא חד, ומהם העתיקו כל 'מעתיקי השמועה' שבדורנו. הגדילו לעשות, הרב יעקב גלים ז"ל בספרו 'מנהגי ארץ ישראל' (עמ' קמ, קמא) והרב צבי כהן בספרו 'בין פסח לעצרת' (עמ' עז, שכג) שזיכו שטרא לכי תרי, וציינו את מכתבו של הברטנורא גם ביחס לרשב"י וגם ביחס לשמואל הנביא. עד כאן בקיצור מהעלון הנ"ל.
ועוד נכתב: "נפטר כנגדם כההיא עובדא דנפק קול בעיירה ששמערל הרויח 300 זלוטות, ותהום כל הקהילה, ויתלקטו כל יודעיו וידידיו מן העבר ומן עכשיו. לאחר בירור, נודע כי השמועה אכן נכונה, אלא שנפלו בה שלושה אי דיוקים קטנים: לא היה זה שמערל, אלא בערל; ואין האמור ב-300 זלוטות, אלא ב-300.000 זלוטות; ולא הרויח, אלא הפסיד.

"חקרתני לדעת מן האותות והמופתים הנראים בהר הבית ובקברות החסידים. ומה אשיב לך, אחי, ואותותיני לא ראינו. והנרות הדולקות בבית המקדש אשר שמעת דעכו כבו בכל תשעה באב, גם הלום שמעתי כזאת מפי השמועה, אך אין אצלי דבר ברור, ואין צריך לומר שמעשה הספרדי אשר כתבת, שמצא איש זקן בבית המקדש והוא עוטה מעיל, עד סוף כל הספור הארוך ההוא, הכל שקר וכזב. והנבונים כמוך, אחי, ראוי שיבחנו הדברים על אמתתם ואל ישעו בדברי שקר.

קברו של אדוננו שמואל הרמתי הוא עד היום ביד היהודים, ובאים להשתטח שם בכל שנה ושנה בכ"ח באייר, ביום מיתתו, (באים) מכל הסביבות ומדליקין עליו אבוקות גדולות, מלבד מה שמדליקין עליו נר תמיד. והישמעאלים מנשאים המקום ההוא, ויראים לגעת בכל הנקדש לשמו. וכבר היו למקום ההוא כלי כסף ובגדי רקמה וזהב [יפים ורבים] (רבים ויפים) מאד, אלא ש(עתה) כבר מכרו זקני ירושלים הרעים (את) כל ההקדשות, נכסים וקרקות, לא השאירו שריד (ממנו). אמנם לא ראיתי ולא שמעתי שנעשה אות או מופת במקום ההוא שיהיה בו שינוי מנהגו של עולם, לבד מה שאומרים שהרבה עקרות נפקדו, וחולים נתרפאו בנדר או בנדבה שהתנדבו במקום ההוא, או בתפלה שהתפללו שם נענו. וכל אלה דברים שאין להם הכרע."

וכעין זה מעיד המהרלב"ח, אך לאו דווקא בקשר ליום פטירתו: "נהגו שהנודרים לאדוננו שמואל באים לבית ציון הנביא ע"ה, ובכסף הנדרים מדליקים שמן לכבודו ואת הנותר נותנים ביד הנאמן על ההקדש והוא מחלק אותו". וכותב על כך: "כנראה שזכה לזה הנביא שמואל, מפני שלא היה נהנה מאחרים בכל ימיו כמו שהעידו עליו, לכן ה' זיכהו לזכות את הרבים, שיעשו מצוה מנכסיהם וידורו נדרים לשמו, וכך הורגלו רבים."

אף מנהג החאלקה הידוע ממירון, נהג עוד קודם לכן בקבר שמואל הנביא על יד ירושלים, כפי שמעיד הרדב"ז וכפי שנשאל על כך:

"שאלת ממני אודיעך דעתי במי שנדר לגלח את בנו במקום שמואל הנביא ובא ומצא שכבר נלקח ביד העכו"ם בעונות ואין ישראל יכול להכנס שם, מה תקנה יש לו וגם הקהל והחכמים החמירו שלא יעלה לשם שום יהודי.

תשובה: כבר נהגו בכל הגלילות לחשוב זה נדר גמור, והטעם לפי שהיו רגילין להביא נדרים ונדבות ונותנים משקל השיער לצורך המקום להדליק עליו שעוה ושמן ולשאר צרכיו, גם יש בנדבות חלק לעניים ולצורכי צבור ומכל זה העלו שהוא נדר גמור ואין ראוי להקל בו⁵⁹...

אף אנו נאמר: לא י"ח, אלא כ"ח; לא רשב"י אלא שמואל הנביא; ולא "אותות ומופתים", אלא "דברים שאין להם הכרע", יתר הפרטים נכונים..."
בשנת תשל"א, נדפסה האגרת בנוסחתה המדוייקת, על פי כת"י השני המלא והמתוקן, בספרו של אברהם יערי 'אגרות ארץ ישראל'.

⁵⁹ שו"ת רדב"ז ח"ב סימן תרח. יש לציין כי מנהג זה דומה ל'זיארה' בכך שאף הוא נהוג אצל מוסלמים, בטקס הנקרא 'עיקקה' בו נוהגים בשבוע הראשון של הנוולד לספר את שעריו ולתת צדקה כמשקל השער. על האפשרות של העתקת מנהגים מהישמעאלים, יש לציין כי הרלב"ח בתשובה לגבי בחור יהודי שבשעת מגפה נדר 'רבע גופו' לשמואל הנביא, חושד שיש לבדוק שמא מן הישמעאלים לקח הבחור לשון זה שבעת צרתם נודרים גופם ונותנים כסף תמורתו לקדושים שלהם, ואם זו היתה כוונתו אין בדבריו ממש וכי עיי"ש.

אין לנו עדות מתי בדיוק התפתח המנהג כך ואיך התהווה מלבד העדויות האמורות לעיל, העדות הראשונה על מנהג זה בצורתו היא כבר מספר שנים לאחר הנהגתו, זהו תיאורו של ר' חיים ויטל על רבו האר"י שאחר עלותו ממצריים לגליל מתוודע למנהג זה ונוהג בו.

העדויות שלפנינו מופיעה בספר שער כוונות (הנקרא גם שמונה שערים) לרבי שמואל בנו של רבי חיים ויטאל (שג-שפ) שם הוא אף ביאר את ענין ל"ג בעומר, והוסיף "והנה אחר זמן הקטנות [שהיה בזמן שמתו תלמידי רבי עקיבא] בא זמן הגדלות, ואז מתבטלין דיני הקטנות ומתקיימים בחינת הגדלות, ולכן סמך אח"כ רבי עקיבא את חמשה תלמידיו הגדולים מבחינת ה' גבורות גדלות וכו', שהם רחמים. ואלו נתקיימו בעולם, והרביצו תורה ברבים והם ר' מאיר ור' יהודה, ור' אלעזר בן שמוע ור' שמעון, ור' נחמיה".

בדרך אגב אתעכב על פסקה זו ואומר, ראשית לא ברור על איזה מקור מסתמך מהרח"ו שביום זה סמך רבי עקיבא לתלמידיו, מהלשון המובא ביבמות "והיה העולם שמם עד שבא רבי עקיבא אל רבותינו" וכו', דווקא משמע שעבר זמן מה בין סיום מיתת תלמידי רבי עקיבא לזמן בו העמיד את התלמידי האחרים, (ובמדרש שהובא לעיל לפיו ר' יהודה בר אלעאי (מאותם תלמידי שנסמכו) היה נוכח עוד קודם לכן אצל רבי עקיבא. בנוסף לפי זה על פי פסיקת השו"ע שימי האבל תמו בל"ד הרי שביום זה סמך ר' עקיבא לתלמידיו ולא יום לפני.

עוד צ"ב מניין שרבי עקיבא סמך את תלמידיו באותו היום? לוקח זמן מאז שהתלמיד לומד ומחכים ונעשה ראוי להורות עד שרבו סומך אותו! מלבד שכלל אין הכרע שבאותו היום ממש בא רבי עקיבא אצל רבותינו שבדרום, ייתכן ואף ישב שבעה ורק לאחר סיומם החל בהקמת ישיבתו החדשה, ובכל אופן אף אם אין לנו כל הוכחה ניצחת לדחות את דעתו של המהרח"ו, הרי שדבריו הם החידוש והם שצריכים ראייה, ואם כן על איזה מקור הוא מסתך?

לאחר מכן עובר ר' חיים ויטל ומספר:

"ענין מנהג שנהגו ישראל ללכת ביום ל"ג בעומר על קברי רשב"י ורבי אלעזר בנו, אשר קבורים בעיר מירון כנודע, ואוכלים ושותים ושמחים שם, אני ראיתי למורי ז"ל, שהלך לשם פעם אחת ביום ל"ג לעומר, הוא וכל אנשי ביתו, וישב שם שלשה ימים ראשונים של השבוע ההוא. וזה היה בפעם הראשונה שבא ממצרים אבל אין אני יודע, אם אז היה בקי ויודע בחכמה הזו הנפלאה שהשיג אח"כ.

והה"ר יונתן שאגי"ש העיד לי, שבשנה הראשונה, קודם שהלכתי אני אצלו ללמוד עם מורי ז"ל, שהולך את בנו הקטן שם, עם כל אנשי ביתו, ושם גילחו את ראשו, כמנהג הידוע, ועשה שם יום משתה ושמחה.

גם העיד הה"ר אברהם הלוי, כי בשנה הנזכרת הלך גם הוא שם, והיה נוהג לומר בכל יום בברכת תשכון, נחם ה' אלוקינו את אבלי ציון כו', וגם בהיותו שם אמר נחם כו'. ואחר שגמר העמידה,

א"ל מורי ז"ל, כי ראה בהקיץ את רשב"י ע"ה, עומד על קברו, ואמר לו, אמור אל האיש הזה אברהם הלוי, כי למה אומר נחם ביום שמועתינו, והנה לכן הוא יהיה בנחמה בקרוב, ולא יצא חדש ימים, עד שמת לו בן א', וקבל עליו תנחומין. וכתבתי כל זה, להורות כי יש שורש במנהג הזה הנזכר. ובפרט, כי רשב"י ע"ה, הוא מחמשה תלמידיו הגדולים של ר"ע, ולכן זמן שמחתו הוא ביום ל"ג לעומר, כפי מה שביאר לעיל ביום ל"ג לעומר".

בעדות זו עולה לפנינו תיאור חי על טיבה של אותה חגיגה במירון והיחס אליה מצד שאר הקהילות בארץ, המהרח"ו כותב את דבריו בגישה הבאה לתקן יחס מסוייג אך מתעלם מחגיגות אלו כדבריו "וכתבתי כל זה, להורות כי יש שורש במנהג הזה הנזכר", מעדותו יש ללמוד ראשית כי אין האר"י זה שגילה את ל"ג בעומר על פי גילוי או ידע קבלי כלשהו, האר"י הצטרף למנהג שכבר היה רווח עוד לפני בואו לארץ ישראל, המהרח"ו אף מסייג ואומר בתחילה כי אינו יודע אם היה האר"י בקי באותה "חכמה נפלאה שהשיג אח"כ", כלומר האם יש להתייחס למנהגו זה של האר"י בכובד ראש מתוקף השגתו, או שמא אין ללמוד מכך יותר מדי אחר שהוא טרם הגיע להשגותיו ואין ללמוד כלום על עניין השמחה ביום זה מעבר לעובדה שאכן היהודים שמחים בו.

יש לשים לב לעובדה שרק שנה אחת היה האר"י בל"ג בעומר במירון בשנה בא עלה ממצרים, אילו היה ממשיך להיות שם שוב לא היה ר' חיים ויטל מסתפק אם יש להחשיב את ביאת רבו למקום מאחר וטרם היה בעל השגה או לא⁶⁰.

האר"י עלה ממצרים בשנת ה'ש"ל (1569) והצטרף לבית מדרשו של הרב משה קורדובירו, כשזה האחרון נפטר זמן קצר לאחר מכן בכ"ג בתמוז ה'ש"ל, כששה חודשים לאחר פטירתו, לכאורה באזור חודש טבת ה'של"א, קיבל עליו רבי חיים את האר"י כרב והחל ללמוד ממנו, בתאריך ה' באב ה'של"ב, נתבקש האר"י בישיבה של מעלה.

לפי זה עדותו של רבי יונתן שאגי"ש על כך שהאר"י עלה עם בנו "ושם גילחו את ראשו כמנהג הידוע" היתה על אותה שנה בה מספר ר' חיים ויטל שראה את מורו עולה למירון, ולפי זה מאחר ונצרך ר' חיים ויטל לעדותו של ר' יהונתן שאגי"ש משמע שהוא עצמו לא היה במירון אותה שנה בל"ג בעומר אלא רק ראה את האר"י שטרם קיבלו עליו לרבו מתכוננן לדרך או יוצא לשם.

לאור מקור זה יש לברר מה היה יחסו של האר"י לעניין האם סבר שאכן אירע איזהו אירוע ביום זה שבגללו ישנה הילולא במירון בל"ג בעומר ואם כן מה בדיוק אירע ביום זה לפי דעתו.

⁶⁰ זו היא דעתי בפרשנות הדברים, יש לשים לב שכתבתי בשונה מדעתו של הרב הלפרין במאמרו בירחון האוצר שהובא לעיל, הערה נ.

על דעתו, ועל ניסיונות למצוא רמזים וטעמים ליום זה נכתב המון, ותקצר היריעה מהכילם, ועוד יש מקום רב להתגדר ולברר את כל המקורות הללו ולהבדיל בין העיקר והטפל ובין המוקדם והמאוחר.

לדעתי וכפי שנראה ממאמרו של הרב הלפרין בתחילה היה ל"ג בעומר יום חגיגי שצויין כהילולא רק במירון עצמה, כלומר בתחילה זה היה חג מקומי בלבד, שאף אין לו אזכור בספרי הפסיקה עד העת החדשה, ואף ההתנגדויות שקמו לו, לא יתייחסו אלא לאותו אירוע מקומי במירון עצמה, ואם השנים התרחבו יום זה, הן בקבר הרשב"י במירון עצמה שממאות בודדים של חוגגים לאט לאט הוכפל המספר לאלפי ולמאות אלפים, והן אף לשאר המקומות, עד של"ג בעומר הפך כבר בתודעה העממית לחג מחגי ישראל.

אין כאן מטרה לנסות לצמצם את ההילולא הנערכת במירון ח"ו שמנהג קדוש וקדום הוא, שאף המהרח"ו מחפש לו שורש, ולפי חלק מקורות אף רבי שמעון בר יוחאי בעצמו דואג להמשך קיום ההילולא, דברים העולים הן בסיפור מות בנו של רבי אברהם הלוי, והן בסיפור לפי האר"י משדל חכמים שלא להטיל חרם על הילולא זו בדבריו "והשיב להם (האר"י) האמת עמכם, ומה נעשה שהרשב"י מרוצה בזה, וכמה שנים שנוהגים כן, וח"ו יקפיד עלינו ויבא הנגף בעם"⁶¹. והן מגירסה שונה לסיפור זה "בימי מרן הסכימו שלא יעשו ישראל הערביים (הכוונה למוסתערבים) מחול בל"ג לעומר על ציון רשב"י (והבנין בנאו הרב קול בוכים). ונראה למרן ובית דינו שהוא חס ושלוש זלזול שאוכלים ומרקדים, ונכתבה ההסכמה ולא נחתמה. בלילה חלם מרן עם הרשב"י, ואמר לו שתבא מגפה גדולה בעבור זו ההסכמה, כי רצונו שישמחו בהילולא. ולמחר קרע ההסכמה"⁶².

בנוסף לכך גם אם כדברי האר"י בסיפור מהם משתמע רק "כמה שנים נוהגים כן" ואין מדובר במנהג קדום, יש לראות את המנהג בכללותו שבתחילה התרחש בפסח שני ונחוג אצל יהודים רבים עוד מזמן הראשונים בגרסתו הקדומה, ואף הילולא דומה נערכה בנוכחות חכמי ירושלים עוד לפני כחמש מאות שנה בקבר שמואל הנביא.

לדעתי המנהג הוא קדוש ויסודתו בהררי קודש אף אם נקבל שמקורותיו אינם כה קדומים, ושרבי שמעון בר יוחאי לא נפטר ביום זה, ואף שאין כל מקור קדום לכך שגילה מתורתו ביום זה. יש לנו לחפש את שורש המנהג במקורותיו הקדומים ואת מה שבאה לבטא אותה הילולא שהייתה נערכת ע"י יהודים יראי שמיים, שוודאי קדוש הוא ומנהג ישראל תורה, ובהתאם לראייה שורשית זו לעצב את ייחסנו ליום קדוש זה.

לסיכום:

⁶¹ על סיפור זה ומקורו ואמינותו ראה במאמרו של הרב הלפרין עמ' סה בארוכה.
⁶² אף על מקור סיפור זה שהובא בכתבי החיד"א ועל אמינותו ראה במאמר הנ"ל.

הימים שבין פסח לעצרת, הינם ימים מיוחדים, לפי הרמב"ן שהובא בתחילת המאמר הם כימי חול המועד של פסח. לפי רבי יוחנן בין נורי בתקופה זו מתקיים משפט הרשעים בגהינם. ובפועל בתקופה זו מתו תלמידי רבי עקיבא, ומאוחר יותר אף אירעו מאורעות תתנ"ו. בגאונים אנו מוצאים מנהג שלא לישא אישה בכל הימים האלו כמנהג אבלות זכר לאותו מאורע, ומאוחר יותר נוספים מנהגים נוספים כגון אי עשיית מלאכה בערב ואיסור תספורת, ובחלק מקורות עוד מנהגים. התקופה צומצמה הן מראשיתה ע"י חלק חכמים שהתחילו את ימי האבל רק מחודש אייר בטענה כי חודש ניסן שמחה יש בו, והן באחריתה ע"י חלק חכמים שסיימו את ימי האבל בל"ג בעומר בטענה כי ביום זה פסקו תלמידי רבי עקיבא למות טענה שלא ברורה כל צורכה כפי שהראנו.

חלק מקורות אף ציינו את הימים האלו כימים "עלולים" כלומר מסוכנים, והיו כאלו שאף יחסו את המנהג שלא לישא אשה רק לסיבה זו (מעשה הגאונים).

מאוחר יותר חדר מנהג שמקורו ביהודי ארץ ישראל הקדומים המכונים 'מוסתערבים' לערוך חגיגה בקבר הלל ותלמידיו (לא רחוק ממירון) ביום פסח שני, המנהג שונה במעט בכך שנדחה ל"ח אייר מסיבות שאינן ידועות ואף החגיגה עברה לקברו של רשב"י מעט יותר הלאה במעלה ההר. המנהג קיבל תוקף על פי האר"י ואף ניסיונות לבטלו לפי חלק מקורות נכשלו.

ביום זה היה בעבר בארץ ישראל יום צום, הקשור בפטירתו של יהושע בן נון ובנסיון לבניית בית המקדש שכשל ע"י רעידת אדמה שאף גרמה למותם של יהודים רבים.

תם ולא נשלם.